

Hoofdstuk 1 **Veelvormig bestuur**

1.1. In den beginne

‘De aarde nu was woest en ledig’. Met die woorden opent het Bijbelboek Genesis. Ook dit verhaal kan niet treffender beginnen. Woest en leeg. Zo toonde het gebied ten zuidwesten van Dordrecht aan het einde van de vijftiende eeuw. Vandaag de dag vinden we er onder andere het eiland de Hoeksche Waard met daarop de gemeente Cromstrijen. Eindeloze akkers en lange rijen bomen domineren er de horizon. Dat was vijfhonderd jaar geleden wel anders. Toen was het een landschap vol gorzen, kreken en rietplanten. Een streek waar het leven van de bewoners hoofdzakelijk werd bepaald door de grillen van de natuur. Cruciaal voor de vorming van dit gebied waren de gebeurtenissen op Sint Elisabethsdag van het jaar 1421. In de nacht van 18 op 19 november sloeg de zee toe. In korte tijd werden in de regio maar liefst 72 dorpen en 100.000 mensen door het water verzwolgen. Althans, dat valt te lezen in de laat vijftiende-eeuwse *Magnum Chronicon Belgicum*.¹ Bijna gelijktijdig met het verschijnen van deze kroniek werd de ramp niet alleen in woord, maar ook in beeld gevat. Overlevenden van de ramp lieten omstreeks 1470 een altaarstuk vervaardigen. De zijluiken hiervan vertellen in kleur het verhaal van deze middeleeuwse zondvloed. Een dramatisch verslag met brekende dijken, vluchtende mensen en verdronken dieren.²

De herinnering aan de allesvernietigende kracht van het water hechtte zich als een anker in het collectieve geheugen van de bevolking rond Dordrecht. Symon Cornelisz, een schipper uit het dorp Strijen, wist er in 1534 nog over mee te praten. Zijn opa had op twintigjarige leeftijd de ramp meegemaakt en er meerdere malen over verteld. Na de vloed waren er nog lange tijd stukken van oude dijken te zien. Daarop lag het ‘gebeente van dode luyden ende oock eenige stucken van plancken, oft dootkisten’.³ Niet alleen Symon Cornelisz deed de ramp uitvoerig uit de doeken. In latere eeuwen werd de vloed nog herhaal-

delijk op papier en prent vastgelegd. De regering van Dordrecht liet in 1609 zelfs een tekst uithouwen in de nieuwe Spuiport:

Tlant en[de] water dat men hier siet
Ware[n] 72 proch[i]en na Chronieckx bediet
Geinundeert deur twater crachtig
Int jaer 1421 waerachtich⁴

Zo echode de vloed van 1421 nog eeuwen door in de vaderlandse herinnering. Toch twijfelden sommigen aan het waarheidsgehalte van de tekst op de Dordtse stadspoort. Was die wel zo ‘waerachtich’? Al in de achttiende eeuw plaatste men kritische kanttekeningen bij het grote aantal verdronken dorpen. Modern onderzoek toont aan dat zelfs schattingen van 20 verdronken dorpen en 10.000 doden aan de hoge kant zijn. Dat roept de vraag op wat er precies gebeurde in die dramatische nacht van 18 op 19 november 1421. En, belangrijker nog, wat ging er vooraf aan de vloed, die bepalend was voor de vorming van het latere Cromstrijen en het omliggende gebied?⁵

De Sint Elizabethsvloed van 1421 betekende de genadeslag voor de Grote Waard, een waterschap gelegen in het grensgebied tussen het graafschap Holland en het hertogdom Brabant. Aan de zuidgrens van dit waterschap strekte zich een groot veengebied uit tot het Brabantse zand. De overige drie zijden werden omgeven door water. In het oosten stroomde de Nieuwe Maas, vanaf Hedikhuizen langs Heusden naar Woudrichem. Aan de noordkant liep de Merwede. De belangrijkste stad aan deze rivier was Dordrecht. In het westen van de Waard lagen onder andere de plaatsjes Maasdam, Strijen, Broek en Weede. De grens aan deze kant werd voor een deel gevormd door de rivier de Dubbel.⁶ Verder lagen hier verschillende veengebieden en ingedijkte stukken land. Daartussen

liepen smalle stroompjes en bevaarbare rivieren. Eén ervan, de rivier de Striene, verbond de Maas in het noorden met de Schelde in het zuiden. Aan de noordelijke monding, ter hoogte van het huidige dorp Klaaswaal, was een grafelijke tol gevestigd met een toepasselijke naam: Strienemonde.⁷

De vloed van 1421 bevatte letterlijk de druppel die de Grote Waard definitief deed onderlopen. Maar de ondergang van het gebied was al veel eerder ingezet en was het gevolg van een complex aan factoren. Vooral belangrijk in dit proces waren de verveningen. In het gebied werd op grote schaal turf gewonnen voor brandstof. Daardoor daalde het maaiveld en kon het water bij een dijkdoorbraak met grote kracht naar binnen stromen. Verder vond er buiten de Grote Waard op verschillende plaatsen de zogenaamde moertering plaats. Onder de dunne kleilaag in het Deltagebied was met zout water doordrenkt veen te vinden. Uit dit veen werd, in Holland en in grote delen van Zeeland, zout gewonnen. Speciaal voor dit doel werden polderdijkes aangelegd, voorzien van een lage dijk: een moerdijk. De zoutwinners verwijderden de klei. Vervolgens werd het veen uitgegraven en verbrand; uit de as won men tenslotte zeldzaam zout. Daarna gaf men de uitgemoerde gronden, vaak waren dit diepe putten, weer aan de golven prijs. Geleidelijk slibde het land dan weer op.⁸ Althans dat was de bedoeling. Het water had echter door de ontgrondingen vrij spel. Zo ontstonden diepe geulen, waardoor het zeewater gemakkelijk het vasteland kon bereiken. Voor de Grote Waard had dit dramatische gevolgen: keer op keer braken de dijken. Vooral in het zuidwesten, bij het plaatsje Broek, was het raak. De bewoners hadden daar maar liefst drie jaar achtereen, in 1374, 1375 en 1376, te kampen met een dijkdoorbraak. Daarna konden ze even ademhalen. Echter niet voor lang. In 1394 brak de dijk weer.⁹

Tijdgenoten onderkenden wel degelijk het gevaar van de moertering. De graaf van Holland verbood verschillende malen het moeren in de Grote Waard. Met deze bepalingen werd echter, vanwege de enorme financiële voordelen van de zoutwinning, herhaaldelijk de hand gelicht. Daarbij kwam nog eens dat voor de herstelwerkzaamheden van de dijken heel veel geld nodig was. Deze middelen konden, ironisch genoeg, alleen maar verdiend worden door meer zout te winnen.¹⁰ Tot

oplossingen kwam men niet en daarmee zijn we aangekomen bij, wat S.J. Fockema Andreae noemt, 'het fundamentele gebrek van de Grote Waard': de bestuurszwakte. In de Waard heersten diepgaande verschillen over fundamentele kwesties. Daarbij werkten de twisten tussen de Hoeken en de Kabeljauwen verlamdend. Wanneer men besluitvaardig en eendrachtig de problemen had bestreden, was de Grote Waard wellicht nooit verloren gegaan.¹¹ De situatie in 1421 is wat dat betreft wel heel tekenend. Op 1 oktober vond de uitspraak plaats in een geschil tussen Jacob van Gaesbeek, de heer van Putten en Strijen, enerzijds en de stad Dordrecht en de hoogheemraden van de Grote Waard anderzijds. Van Gaesbeek had twee uitgeveende putten liggen bij het plaatsje Broek in het zuidwesten van de Grote Waard. Volgens zijn tegenpartij diende hij deze te dichten, maar dat was Van Gaesbeek niet van plan. Uiteindelijk werd gerechtelijk bepaald dat hij de putten mocht laten liggen. De reden: 'omdat wel kenlic is datsi dair den gemeenen lande gheen hinder en sijn'.¹² De gevolgen, anderhalve maand later, zijn bekend.

De ondergang van de Grote Waard voltrok zich dus niet in één nacht. Het was eerder een sluipend proces en het resultaat van meerdere overstromingen, die zowel voor als na 1421 plaatsvonden. Toch moeten we daarmee de impact van de Sint Elizabethsvloed van 1421 ook weer niet onderschatten. De ramp mag dan mythische proporties hebben aangenomen, vast staat wel dat het landschap in de wijde omgeving van Dordrecht, door deze en andere vloed, ingrijpend veranderde. De stad zelf kwam op een eiland te liggen en ten zuiden van Dordrecht ontstond een enorme binnenzee. Talloze mensen waren dakloos geworden en zwierven zonder bestaansmiddelen rond.¹³ Daaronder waren de inwoners van de dorpjes Broek en Weede. Deze twee plaatsen waren geheel in de golven verdwenen. Waar moesten de overlevenden naar toe? Het was Jacob van Gaesbeek – inderdaad de man die zich de gevolgen van de ramp wel persoonlijk mocht aantrekken – die uitkomst bood. Hij stond toe:

...dat sij heure vierschaer ende woenstede hebben ende houden souden op synen dyck van Stryen ter tijd toe, dat

sy hoer lant gerecouvreert soude hebben sonder dat sy over die sloten van den selven dyck an deen of dander syde souden mogen gaen, streckende deselve heure woenstede ende vierschaer van den Stryenschen coernmolen totten Maesdam toe...¹⁴

Het moet een merkwaardig gezicht zijn geweest. Een lange dijk, waaraan in allerijl huisjes werden gebouwd die dienden als onderkomen voor de getroffen en uit de verdrongen dorpen. Op voorhand ging men ervan uit dat de vluchtelingen hier wel langer zouden wonen. Dat blijkt wel uit het feit dat de bewoners het recht kregen hun eigen vierschaar te spannen.¹⁵

Nog jarenlang waren de gevolgen van de ramp zichtbaar en tastbaar. Een reiziger uit Napels zag nog in 1514 de torenspitsen van verdrongen dorpen boven het water uitsteken.¹⁶ Dat was al bijna honderd jaar na de vloed. Een andere stille getuige was het tolhuis van Strienemonde. Na 1421 was van de eens zo gunstige ligging ervan weinig meer over. Het gebouw raakte in verval, maar vormde nog jaren een bak in het landschap. De tachtigjarige Adriaen Philipsz verklaarde in 1544 voor het stadsbestuur van Dordrecht dat hij het tolhuis nog had gezien, 'staende ende wesende omset mit planken rontom die werff deur welke planken hy zyn handen gesteken heeft'. Oudere mensen hadden hem verteld dat schepen vanuit Dordrecht hier vroeger aanmeerden. De schippers wachtten daar op het juiste getij, of zochten er een schuilplaats tegen storm en onweer.¹⁷

Langzaam maar zeker groeide het land weer aan. De natuur deed zijn werk, vooral ten westen van de oude Grote Waard. In dit gebied werd het opnieuw bedijken van de gronden al snel na de ramp van 1421 ter hand genomen. Erg succesvol was men echter niet. Het bleef bij de aanleg van kleine polders. Van een groot en aaneengesloten polderland, zoals ooit de Grote Waard, was rond 1500 geen sprake meer. Er bestaan uiteraard geen foto's van dit landschap. Toch geven oude documenten en topografische kaarten een bijna fotografisch verslag van de situatie in de Hollandse Delta. Grote delen van de huidige eilanden Hoeksche Waard en Goeree-Overflakkee bestonden uit moerassige gronden, begroeid met rietplanten. Daartussen liepen krek en riviertjes.

Een prachtig beeld van het gorzengebied in de Delta krijgen we uit een rapport van enkele commissarissen van het Hof van Holland uit 1493.¹⁸ In augustus van dat jaar bezochten zij het gebied ten zuiden van Putten. In verband met een proces over de ligging van enkele grenzen wilden zij de situatie ter plaatse bekijken. De tocht werd per boot afgelegd. Onderweg zagen ze in het verdrongen land verschillende oude dijkstukken boven het water uitsteken. Opvallend waren echter vooral de verschillende terpen, aangeduid als 'hillen' of 'stellen'. De commissarissen zagen er verschillende in het landschap, waaronder de 'Lange Hille', een stuk grond 'dat in corte jaeren, te weeten in 6 off in 8 jaeren slijck ende gorsch geworden is'. Naast de 'Lange Hille' waren er nog diverse andere terpen in het landschap te vinden. Dat blijkt ook uit een aantal oude kaarten, waarop heuveltjes met kleine huisjes staan ingetekend. De terpen droegen aansprekende namen als de 'Dromhille', de 's-Herantshil', de 'Smarthille' of de 'Willemschille', genoemd naar één van de bewoners of naar een markant punt in de omgeving.¹⁹ In veel gevallen blijft het gissen waar de namen vandaan komen. De aanduidingen blijven echter intrigerend, zeker in het geval van de 'Soete wijve hille' – een verwijzing naar Onze Lieve Vrouwe? Eén van de hillen – 'de Piershille' – leeft tot vandaag de dag voort in de naam van het plaatsje Piershil, gelegen in de Hoeksche Waard. In 2005 werden de resten van deze middel-eeuwse woonheuvel teruggevonden.²⁰

In veel gevallen werden de hillen of stellen bewoond door landbouwers en vissers, die in hun eigen levensonderhoud voorzagen. Op de begroeide gorzen graasde het vee. Sommige bewoners maakten jacht op vogels, zo blijkt uit het verslag van de heren van het Hof van Holland. Op de Lange Hille ontmoeten de commissarissen een 'vogelaer', die hun het één en ander over de omgeving kon vertellen.²¹ Het leven van deze hiltbewoners was hard en zwaar. Op de terpen leefde men geïsoleerd, afgesloten van de buitenwereld en omringd door het water, waar een voortdurende dreiging van uitging. Waarschijnlijk heerste er veel armoede en ongerief. De schaarse gegevens wijzen in ieder geval wel in die richting. In het dorpje Maasdam, niet ver van de Lange Hille, waren in 1516 twaalf of dertien haardsteden. Daaronder waren '3 boulyden ende 1 scipper,

ende dandere leven van den heyligen geest²²; ende verminderen alle daghe²³. Die laatste vier woorden geven een bondige samenvatting van het leven van de bewoners in de Zuid-Hollandse Delta rond 1500. Het werd dagelijks minder.

Toch zou het leven in dit waterrijke gebied, gevormd door de Sint Elisabethsvloed, in de zestiende eeuw ingrijpend veranderen. Stuk voor stuk zouden de onbedijkte gorzen en de bijbehorende rechten, in leen worden gegeven. Nieuwe heren zouden deze streek omvormen tot een vruchtbaar korenland. Eén van die gebieden was het latere Cromstrijen, dat in de zomer van het jaar 1492 in leen werd gegeven.

1.2. Een vorstelijk geschenk

Vanuit het gorzenlandschap ten zuidwesten van Dordrecht verplaatsen we ons naar Mechelen, één van de regeringscentra van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten. Op 16 juli 1492 verleende aartshertog Maximiliaan I van Oostenrijk, koning van het Heilige Roomse Rijk en waarnemend graaf van Holland, enkele gunsten aan zijn 'lieven ende getrouwen secretaris en audiëntier meester Gerardt Numan'. Het geschenk, waarover later meer, bestond uit een aantal nauwkeurig omschreven moerasachtige gronden en enkele daaraan verbonden rechten.²⁴

Wie was deze Gerard Numan? Het antwoord op die vraag komt van de man zelf. Hij had, zo schrijft hij in 1492, sinds 1465 verschillende diensten bewezen aan de opeenvolgende Bourgondische en Habsburgse vorsten. Als die bewering klopt – wat wel aannemelijk is – dan diende hij onder Philips de Goede, Karel de Stoute, Maria van Bourgondië en Maximiliaan I.²⁵ Numans eerste dienstjaren blijven echter in nevelen gehuld. We komen hem pas voor het eerst tegen in een bron uit 1477. In een hoflijst uit dat jaar wordt hij genoemd als onbezoldigd secretaris. Aan de vorstelijke kanselarij werkte een groot aantal secretarissen. In de meeste gevallen waren zij hun loopbaan begonnen als klerk. In tegenstelling tot de bezoldigde secretarissen kregen de onbezoldigde collega's geen vast salaris. Zij werden per opdracht betaald. Die opdrachten kreeg Numan genoeg. Hij vervulde aan het einde van de jaren zeventig ver-

Zijpanelen van een altaarstuk, met daarop de Sint Elisabethsvloed van 1421. Gemaakt omstreeks 1470 in opdracht van de inwoners van Wieldrecht. Links de stad Dordrecht, geheel rechts brekende dijken met daaronder het dorp Strijen.

schillende diplomatieke missies, onder andere naar Frankrijk, Kamerrijk en Vlaanderen.²⁶

Gerard Numan probeerde zeer nadrukkelijk carrière te maken aan het hof. In 1479 trachtte hij bijvoorbeeld de functie van audiëntier te bereiken. Deze functionaris was bevoegd tot het innen van de zegelrechten van het vorstelijk grootzegel en het geheim zegel. Daarnaast tekenden audiëntiers belangrijke financiële stukken en in sommige gevallen ook benoemingsbrieven en ordonnanties. In augustus 1479 overleed de zittende audiëntier, Antoon van Halewijn. Het was Gerard Numan die in zijn plaats werd benoemd. Echter niet voor lang. De baan was namelijk al twee jaar eerder door Maria en Maximiliaan toegezegd aan een andere secretaris, Nicolaas de Ruter. Deze was, tijdens het overlijden van Van Halewijn, niet aan het hof aanwezig. Gevolg was dat Numan het ambt wist te bemachtigen. Na protesten van De Ruter deed Numan in 1480 afstand van zijn baan.²⁷ Daarmee werd hij zeker niet werkeloos, want in de jaren die volgden, maakte hij verschillende dienstreizen. Die waren niet zonder gevaar, aangezien op verschillende plaatsen in de Nederlanden spanningen heersten. Na de dood van Karel de Stoute was het conflict tussen de Hoeken en de Kabeljauwen – een ruzie die zijn oorsprong vond in een opvolgingscrisis in Holland in het midden van de veertiende eeuw – weer in alle hevigheid losgebarsten. In verschillende Hollandse steden braken onlusten uit. In Dordrecht, Gouda, Hoorn en Schoonhoven namen de Hoeken op gewelddadige wijze de macht in handen.²⁸ In het voorjaar van 1480 werd Numan met een opdracht naar Gouda gestuurd. Daar werd hij het middelpunt van een incident, aangezien de bevolking tegen hem, als gezant van Maximiliaan, te hoop liep.²⁹ Het pantserhemd, dat Numan een jaar later op kosten van zijn broodheer aanschafte, was gezien de gebeurtenissen in Gouda zeker geen overbodige luxe.³⁰

In 1483 trad Numan in het huwelijk met Cornelia van Oudheusden. Zij was een dochter van Wouter van Oudheusden, bewaarder van de vorstelijke juwelen van Karel de Stoute en later van Maximiliaan. Het echtpaar kreeg in ieder geval drie kinderen, Jan, Pieter en Gerardina. Daarnaast had Numan nog een onwettige dochter, Margriete.³¹ De belangrijke functie van zijn schoonvader zal Gerard Numan wellicht geholpen hebben bij het vervolg van zijn loopbaan aan het hof. In 1487 werd hij namelijk bevorderd tot secretaris 'signant ès finances'. Er waren slechts drie van deze secretarissen. Zij waren als enigen bevoegd tot het tekenen van belangrijke financiële stukken. Een jaar later verkreeg hij uiteindelijk de door hem zo gewenste post

van audiëntier. Hij bekleedde de functie tot zijn overlijden in 1500.³² Na zijn dood werd Numan in Brussel begraven in de kerk op de Coudenberg. Het opschrift van zijn grafmonument is ons bij toeval bekend. Het was de Utrechtse jurist en dagboekschrijver Arnoldus Buchelius die in een van zijn reisdagboeken een tekening maakte van het grafscript en de bijbehorende familiewapens. Daaruit blijkt dat ook Cornelia van Oudheusden hier lag begraven.³³

Wie het leven van Numan overziet, leert hem niet alleen kennen als een toegewijde ambtenaar maar zeker ook als een carrièremaker, die van klerk – aangenomen dat hij in deze functie is begonnen – wist op te klimmen tot audiëntier. Voor

De moeraning ('darinkdelven') in Zeeland, eerste helft zestiende eeuw. Mannen verwijderen de klei, waarna het veen op het eilandje wordt uitgegraven. Met bootjes wordt het naar de kant gebracht, waarna het wordt verbrand. De as, waar men tenslotte het zout uit wint, wordt in zakken geschept om per schip verder te worden vervoerd. Waarschijnlijk hing dit schilderij in het huis van de Cromstrijense ambachtsheer Willem Symonsz te Zierikzee.

zijn loyaliteit en trouwe diensten ontving hij in 1492 enkele onbedijkte gronden in eeuwige erfpacht. Tevens werd hij door Maximiliaan beleend met 'die middel ende lage heerlyckheit in die voirs[eide] uytgorsen, slycken ende rietbroecken, bedyckt ende onbedyckt, geheeten ambachtsheerlicheit, mit ambochtsgevolgen'.³⁴

Vorstelijke giften waren in de vijftiende eeuw zeker niet zeldzaam. Het kwam regelmatig voor dat een ambtenaar een extra beloning kreeg voor zijn verrichtingen. Het was voor de vorst, binnen het uitdijende bestuursapparaat, een manier om de persoonlijke relaties met zijn dienaren te vestigen of te verstevigen. Vaak nam de ontvanger van het geschenk zelf het initiatief door schriftelijk of mondeling te vragen om bepaalde gunsten. Dit als dank voor het verlenen van algemene diensten, het verrichten

van specifieke taken, of als gift ter gelegenheid van een speciale gelegenheid zoals een huwelijk, een doopplechtigheid of een priesterwijding. De omvang en de aard van de giften verschilde sterk. Zij konden variëren van geldbedragen of enkele zilveren schalen tot de beloning met een heerlijkheid.³⁵ Ook Gerard Numan verkreeg zijn geschenk op eigen verzoek. De redenen die hij in zijn verzoekschrift aanvoerde, waren redelijk algemeen. Sinds 1465 had hij verschillende goede en getrouwe diensten bewezen, bestaande uit 'veel voyaigien, heirvairden ende andersins'. Zaken die de gewone werkzaamheden van een ambtenaar overstegen en een passende beloning verdienden.³⁶

Numan omschreef de ligging van het door hem beoogde stuk grond nauwkeurig. Hij had zijn oog laten vallen op enkele gorzen in de buurt van het land van Strijen. Het recht op deze onbedijkte gronden was tot 1459 in handen geweest van de

Kaart van een deel van de Hoeksche Waard, vermoedelijk gemaakt door Jan de Pape aan het begin van de zestiende eeuw. In het noorden het Land van Putten en de rivier het Spui, geheel in het zuiden het Haringvliet. In het landschap zijn heel duidelijk de verschillende hillen te zien met, iets rechts van het midden, Strienemonde.

heren van Putten en Strijen. Na het overlijden van de laatste heer, Jacob van Gaesbeek, was het vervallen aan de grafelijkheid.³⁷ De reden waarom Numan juist deze gronden wilde hebben was eenvoudig. Zijn vrouw, Cornelia van Oudheusden, bezat hier al enkele stukken land, die zij bij haar huwelijk had ingebracht. Numan wilde zijn grondbezit in deze regio dus flink uitbreiden. Daarnaast, zo zegt hij zelf, wilde hij één of twee polders aanleggen. Daarmee zou de grond flink in waarde stijgen. Het is echter maar de vraag of het gebied financieel gezien echt zo interessant was. Numan zou enorme investeringen moeten doen om de onbedijkte gorzen om te vormen tot vruchtbaar korenland. Wellicht was het hem vooral te doen om de heerlijke rechten die aan de grond verbonden waren. Het bezit van leen-

Grafschrift van mr. Gerard Numan en zijn vrouw Cornelia van Oudheusden in de kerk op de Coudenberg in Brussel. Opgetekend door de Utrechtse jurist en dagboekschrijver Arnoldus Buchelius in zijn *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa*.

Bruxellis

In de kercke van Coudenberch staet dit epitaph ende wapenen

Cy gist messire Gerard Numan en son vivant chevalier audiencier et premier secretaire de l'archiduc Philippe, qui trespassa l'an ... et dame Cornelia de Oudheusden, sa femme, qui trespassa l'an ...

Post templorum ab iconoclastis anno 1581 vastationem loco aenei operculi hoc saxum optimis parentibus grati nepotes reposuere.

(Vertaling: Na de verwoesting van de kerken door de beeldenstormers in 1581, is de koperen plaat op het graf van hun grootouders door de dankbare kleinkinderen vervangen door deze zerk).

goederen en vooral van hofsteden of heerlijkheden verschaftte namelijk extra prestige. Een dergelijk bezit was een belangrijke voorwaarde om verheven te worden in de adelstand. Het is dan ook geen wonder dat heel wat ambtenaren zelf initiatieven ontplooiden om in het bezit te komen van leengoederen.³⁸ Goed voorbeeld is de grafelijke muntmeester en rentmeester-generaal Godschalk Oem die in de periode 1432-1442 bijna tien heerlijkheden verwierf.³⁹ Maar wat hield zo'n leengoed, zoals ook Gerard Numan ontving, nu precies in? Met die vraag zijn we aangekomen bij de kern van dit hoofdstuk: Wat bedoelen we met het woord 'heerlijkheid' en, breder, hoe zag de bestuurlijke inrichting van het platteland in de vroegmoderne tijd er precies uit?

1.3. Een West-Nederlands bestuursmodel

De staatkundige inrichting van het platteland in de vroegmoderne tijd had wel iets weg van een waaier met een enorme diversiteit aan kleuren. Er bestonden grote verschillen tussen de gewesten en zelfs binnen één en hetzelfde gewest, met op het eerste gezicht een redelijk uniforme indeling, waren vaak weer diverse variaties te bespeuren. Dat maakt een onderzoek naar de werking van het bestuur bijzonder ingewikkeld. Hier zal de aandacht vooral gericht zijn op het westen van de Republiek en dan met name op het gewest Holland. De bestuursvormen in het oosten en zuiden van de Republiek zouden elk een apart boek vergen.

De lokale bestuursinrichting ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden was sterk gestoeld op oude ontwikkelingen en tradities.⁴⁰ Al tijdens de middeleeuwen was het platteland verdeeld in een groot aantal ambachten. Een ambacht was het ambtsgebied van de schout, ook wel de 'officier' genoemd, aangezien hij het 'officie' bekleedde, het – in de meeste gevallen – enige ambt met inkomsten. Hij had, in naam van de landsheer van het gewest, de leiding in de rechtspraak. Bij rechtzaken was hij de voorzitter van een college van schepenen en trad hij op als officier van justitie. De schepenen, die de inwoners van het ambacht vertegenwoordigden, wezen het vonnis. De schout bezat nog verschillende andere bestuursbevoegdheden die hij soms uitvoerde in samenwerking met lokale functionarissen.⁴¹ Hier wordt al direct duidelijk dat men in de Republiek geen scheiding van staatsmachten kende. Bestuur en rechtspraak – 'Policie en Justicie' – waren in handen van dezelfde autoriteiten.⁴²

Hoewel de schout vaak veel bevoegdheden had, bleef hij altijd een ambtenaar van de landsheer; die bezat namelijk de rechten over het ambacht. De landsheer kon deze echter ook verpanden, verpachten, in leen uitgeven of zelfs definitief vreemden door schenking of verkoop. Vooral het geheel of gedeeltelijk in leen geven van bepaalde rechten kwam vaak voor. Door op deze manier hun overheidsgezag uit handen te geven, trachtten de landsheren hun ondergeschikten aan zich te

binden. Dat betekende enerzijds verlies aan macht, anderzijds leverde het de landsheer vaak wel financiële middelen op.⁴³

Het in leen geven van goederen of rechten vereiste een goede administratie. De graven van Holland lieten deze verzorgen door de zogenaamde registerkamer. Ambtenaren registreerden hier de belangrijkste beslissingen van de graaf en droegen zorg voor de bewaring van de charters en andere belangrijke documenten. De werkzaamheden van de kamer werden langzaam maar zeker ingeperkt en in de zestiende eeuw restte eigenlijk alleen nog de registratie van de lenen. De registerkamer werd dan ook steeds vaker aangeduid als de leenkamer. Overigens liet de leenheer zich, bij de registratie, vertegenwoordigen door een stadhouder. Deze functie werd, na de afzetting van Filips II, meestal vervuld door de landsadvocaat, na 1621 de raadpensionaris.⁴⁴

Bij belening – in de vroegmoderne tijd sprak men vaak van 'verlij' – met een leengoed, volgde men altijd een vaste procedure. Voor de leenkamer moest de leenman aan de leenheer 'hulde, eed en manschap doen'. De vazal moest zijn heer huldigen, hem trouw zweren en hem, zo nodig militair, dienen. Daarnaast was hij aan de heer hofrechten en heergewaden verschuldigd. De hofrechten bestonden uit een betaling voor de onkosten die aan de administratie waren verbonden. Een heergewade was een vastgesteld symbolisch geschenk, een soort pacht in natura. Bijvoorbeeld een paar vette kapoenen, enkele windhonden, een havik, twee sperwers, een stoop wijn, een paar handschoenen of een som geld. In het geval van Cromstrijen bestonden de heergewaden uit 'twee goede stopen Rijnschen wijn, Haagsche mate'⁴⁵, afkoopbaar voor de som van twaalf stuivers. De leenhulde diende altijd uitgevoerd te worden door een meerderjarige man, al dan niet de leenman zelf. Vrouwen moesten zich laten vertegenwoordigen door hun echtgenoot of een andere vertegenwoordiger, minderjarigen door hun voogd. De leenverhouding werd vastgelegd in een verlij- of leenbrief.⁴⁶ Hierin stonden onder andere de regels beschreven met betrekking tot de erfelijkheid van een leen.⁴⁷

Het voornaamste recht, dat door de soeverein in leen werd gegeven, duiden we aan met de term 'heerlijkheid'. Dit woord valt kort en kernachtig te omschrijven. In de meeste geval-

len wordt de definitie gebruikt van de rechtshistoricus A.S. de Blécourt. Hij omschreef heerlijkheid als: 'Een stuk overheidsgezag, dat men niet als ambtenaar derhalve niet als ondergeschikte uitoefent, maar dat men als eigen erfelijk recht, zij het ook gemeenlijk in leen, heeft.'⁴⁸ Met de benaming 'heerlijkheid' bedoelde men dus in strikte zin geen gebied, maar een recht dat van kracht was binnen een nauwkeurig omschreven territorium.⁴⁹

De kern hiervan was de rechtsmacht, die van oudsher was verdeeld in drie lagen: de hoge of criminele jurisdictie, de middelbare jurisdictie en de lage of dagelijkse jurisdictie.⁵⁰ De hoge rechtsmacht omvatte de bevoegdheid om misdaden tegen lijf en leden te berechten en te bestraffen met geldboetes, lijfstraffen, verbanning of de doodstraf. Ook delicten als meeneed of valsheid in geschrifte konden hieronder vallen. Minder zware strafbare feiten vielen onder de middelbare rechtsmacht, waarbij hogere of lagere geldboeten mochten worden opgelegd. Ook het maken van verschillende keuren en reglementen werd hier toe gerekend. De lage of dagelijkse jurisdictie, tenslotte, was in wezen bestuurlijk van aard. De zeventiende-eeuwse jurist Pieter Bort rekende hieronder 'ongeprievilegieerde ende dagelijcx voorvallende civile saecken, die geensints nae eenigh Crimen ruycken'.⁵¹ Het omvatte onder andere de registratie van testamenten, huwelijkse voorwaarden en eigendomsoverdrachten van onroerend goed en de benoeming van voogden over verweesde minderjarigen. Overigens was in de vroegmoderne tijd niet altijd even duidelijk welke zaken tot de middelbare en welke tot de lage jurisdictie behoorden. Het verschilde ook per regio. Vandaar dat sommige rechtsgeleerden alleen een onderscheid maakten tussen een criminele en een civiele rechtsmacht.⁵²

Naast de rechtsmacht kon een heerlijk rechtencomplex, dat door de soeverein werd uitgegeven, nog andere rechten omvatten. Daaronder waren de zogenaamde 'regalia', van de landsheerlijkheid afgeleide rechten. Voorbeelden hiervan zijn het jachtrecht, het tolrecht, het visrecht, het windrecht, het veerrecht en het recht om verschillende functionarissen aan te stellen. Daarnaast bestond er nog een groep heerlijke rechten die niet was te herleiden op enig regaal, of landsheerlijk recht. Hieronder vielen bijvoorbeeld het tiendrecht en het patronaats-

recht. Dit laatste recht behelsde de bevoegdheid van de heer die van de kerk de patroon was om een pastoor, en na de reformatie een predikant, van een in de heerlijkheid gelegen kerk aan te wijzen en voor benoeming voor te dragen, dan wel een keuze daarvan goed te keuren.⁵³

Wanneer een landsheer de lage en de middelbare jurisdictie in leen gaf, noemde men dit complex van rechten in Holland en Zeeland een ambachtsheerlijkheid. Verwarrend is wel dat men in de vroegmoderne tijd deze term vaak tweeledig gebruikte. Soms was het een aanduiding voor het rechtencomplex. In andere gevallen gebruikten de zestiende-eeuwers het woord echter om het gebied, waarbinnen de rechten golden, aan te duiden. Zo vinden we bijvoorbeeld regelmatig de vermelding dat iemand is geboren in de 'ambachtsheerlijkheid Cromstrijen'. Beter is echter om, als aanduiding voor het territorium, de benaming 'ambacht' te gebruiken.⁵⁴

De persoon die de ambachtsheerlijke rechten in leen kreeg, mocht zich ambachtsheer noemen.⁵⁵ Deze heer mocht zelf de rechtersfunctie uitoefenen, maar in de regel stelde hij een schout aan als hoofd van de rechtspraak, veelal door het ambt te verpachten of te verpanden. Deze schout trad vervolgens op als openbaar aanklager.⁵⁶ De heerlijke rechten die voortvloeiden uit, of samenhangen met de heerlijkheid werden 'ambachtsgevolgen' of 'accrochements' genoemd. In uitgiftebrieven werden deze niet allemaal opgesomd. Meestal volstond men met een korte aanduiding in de trant van: 'de heerlijkheid midden gevolge'.⁵⁷ Dezelfde formulering zien we terug in de uitgiftebrief van Cromstrijen. Gerard Numan verkreeg de middelbare en lage heerlijkheid, 'geheeten ambachtsheerlicheit, mit ambochtsgevolgen'.

In de zestiende eeuw probeerden niet alleen particulieren maar ook stadsbesturen in het bezit te komen van een ambachtsheerlijkheid, door deze te kopen. Zo kocht Amsterdam onder andere de heerlijkheden Amstelveen, Nieuweramstel, Sloten, Sloterdijk, en Osdorp, terwijl Leiden de heerlijkheden De Vennip, Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude kocht.⁵⁸ Na de koop werden deze ambachtsheerlijkheden aangeduid als 'stadsheerlijkheden'. Het bezit van een ambachtsheerlijkheid verschafte de stad veel invloed op het platteland. De ste-

delijke regering benoemde de belangrijkste functionarissen, waaronder de schout, en kreeg zo politiek overwicht. Zeker zo belangrijk was de sterke greep op de economie. De stad kon bijvoorbeeld bepaalde vormen van nijverheid op het platteland verbieden, uiteraard ten gunste van de stedelijke nijverheid en accijnzen. De belening van een ambachtsheerlijkheid moest echter altijd gebeuren op een sterfelijk persoon. Zo werd de fictie van het vazalschap in stand gehouden. Vandaar ook dat dit in het geval van een stadsheerlijkheid vaak geschiedde op naam van een burgemeester of een ander lid van het stedelijk bestuur. De Leidse ambachtsheerlijkheid Zoeterwoude stond in de tweede helft van de zeventiende eeuw bijvoorbeeld op naam van burgemeester Van der Aa. Deze persoon werd aangeduid met de term 'sterfman' of 'sterfheer'. Wanneer hij overleed, diende opnieuw leenhulde gebracht te worden. Officieel stond de betreffende heerlijkheid dus geregistreerd op naam van één persoon, in de praktijk was het een collectiviteit, de stad, die optrad als 'ambachtsheer'.⁵⁹

Een aantal ambachten vormde samen weer een groter plattelandsdistrict. In Holland noemen we dat een baljuwschap. Het was de baljuw die hier, in naam van de landsheer, de hoge rechtsmacht uitoefende. Soms treft men hem ook wel aan onder de naam drost, drossaard, hoofdofficier, ruwaard of, in het gewest Utrecht, maarschalk. Hij was de aanklager in een strafproces en de voorzitter van een zogenaamd 'college van mannen', ook wel de 'hoge vierschaar' genoemd. Naast criminele zaken behandelde een hoge vierschaar ook appèlzaken tegen vonnissen van lokale schepenbanken.⁶⁰ Buiten Holland waren in de meeste gewesten geen baljuwschappen te vinden. In sommige gevallen zien we echter wel vergelijkbare structuren, bijvoorbeeld in Zeeland.⁶¹ De ambachtsheerlijkheid Cromstrijen behoorde, samen met enkele omliggende ambachten, tot het baljuwschap het Land van Strijen.⁶²

Soms stond de landsheer, naast de lage en middelbare rechtsmacht, ook de hoge rechtsmacht af. In een dergelijk geval noemde men zowel het rechtencomplex als het grondgebied een 'hoge heerlijkheid' of een 'halsheerlijkheid'. Criminele zaken vielen dan niet onder een door de landsheer aangestelde baljuw; de heer van de heerlijkheid mocht ze zelf behande-

len.⁶³ Een voorbeeld hiervan is de hoge heerlijkheid Warmond, die in het begin van de zestiende eeuw in handen kwam van de familie Van Duvenvoorde uit het geslacht Wassenaer.⁶⁴ Ook hier kan, ten aanzien van de benaming, verwarring optreden. Hoge heerlijkheden werden namelijk ook wel aangeduid als een 'vrije heerlijkheid'. Die laatste term werd echter tevens gebruikt als benaming voor een gebied waar de landsheer afstand had gedaan van zijn soevereine rechten. Deze gebieden waren niet meer leenroerig aan het gewest; hier was de gewestelijke en landsheerlijke wetgeving niet van toepassing. Ook werden er in principe geen provinciale belastingen geheven. In de loop van de vijftiende en vooral in de zestiende eeuw ontwikkelden de heerlijkheden Culemborg, Vianen en IJsselstein en de tot graafschappen verheven stadjes Buren en Leerdam zich tot zo'n vrije heerlijkheid. Hoewel hun soevereiniteit allerminst onomstreden was, werden deze gebieden als zodanig wel gerespecteerd door de gewesten van de Republiek.⁶⁵

Niet alle heerlijkheden waren als ambachtsheerlijkheid of hoge heerlijkheid in leen uitgegeven. Hier bleef de landsheer, vertegenwoordigd door de schout, dus zeggenschap houden over de benoeming van verschillende ambtenaren en de uitoefening van de heerlijke rechten. Deze heerlijkheden waren, in de vroegmoderne terminologie, 'in 's-Graven boezem verbleven'. Ook ten tijde van de Republiek werden ze zo aangeduid, hoewel in de *Tegenwoordige Staat* ook wel wordt gesproken over heerlijkheden die berusten 'in de boezem van de Staten van Holland'.⁶⁶ Een voorbeeld is de banne Graft. De schout en de secretaris werden hier aangesteld door de Staten van Holland, de vroedschapsleden werden benoemd door de baljuw, nadat de vroedschap zelf aan deze een voordracht had gedaan.⁶⁷

In de periode 1722-1741 deden de Staten van Holland de onder hen berustende heerlijkheden zoveel mogelijk van de hand, met als doel om met de opbrengsten van de verkoop de enorme schuldenlast van het gewest te verminderen. Graft was er daar één van. Het waren de lokale bestuurders die hier in 1730 de eigen ambachtsheerlijkheid kochten, waarmee ze onder meer het recht verwierven om nu zelf de lokale bestuurders te benoemen. Wie in deze jaren een heerlijkheid kocht, kreeg deze overigens in leen, niet in eigendom. De Staten

verkochten alleen lage en middelbare, dus civiele jurisdicties. Hoge jurisdicties waren van de verkoop uitgesloten; de gewestelijke regering wilde de criminele rechtspraak en het daar aan gekoppelde recht om eventueel de doodstraf op te leggen bij voorkeur in eigen hand houden.⁶⁸ De verkoop van heerlijkheden door de Hollandse Staten was overigens niet uniek. Aan het begin van de achttiende eeuw had ook het gewest Utrecht al een aanzienlijk aantal heerlijkheden verkocht. In tegenstelling tot Holland verwierven de kopers de rechtsgebieden hier allodiaal, dat wil zeggen dat zij ze in particulier eigendom kregen.⁶⁹

Allodiale heerlijkheden waren in Holland zeldzaam. Het was ook een merkwaardige bestuursvorm. Particulieren hadden hier bepaalde vormen van jurisdictie niet in leen maar in eigendom, zodat leenrechtelijke beginselen niet golden.⁷⁰ De jurist Pieter Bort noemt voor de zeventiende eeuw Oosthuizen, Etersum, Kwadijk, Capelle aan den IJssel en Klinkerland waarvan de hoge heerlijkheid allodiaal en de lage heerlijkheid in leen waren uitgegeven. Daarnaast waren er nog enkele heerlijkheden waarvan alle vormen van jurisdictie in particulier bezit waren. Eén ervan was Goidschaloord op het eiland de Hoeksche Waard, niet ver van Cromstrijen. Tijdgenoten konden maar moeilijk loskomen van het feit dat een allodiale heerlijkheid geen leen was. Er moest toch een heer zijn die het ooit als leen had uitgegeven? Vandaar dat men een fictie creëerde door te zeggen dat een allodium in leen werd gehouden van de zon. Het was, met andere woorden, een 'zonneleen'.⁷¹

Wie de staatkundige inrichting van het platteland beziet, kan eigenlijk maar tot één conclusie komen. Die was veelvormig en, zelfs voor tijdgenoten, bijzonder ingewikkeld. Ieder gewest kende een aparte bestuurlijke ontwikkeling en ook binnen de verschillende gewesten was de uniformiteit vaak ver te zoeken. Valt hierin toch niet een bepaald patroon te ontdekken? In de literatuur wordt, als het gaat om de bestuursstructuren van de steden, een onderscheid gemaakt tussen een Oost- en een West-Nederlands bestuursmodel. Soms wordt daar nog een derde – Zuid-Nederlands – model aan toegevoegd. In de meeste steden in het oosten van de Republiek vormde de magistraat weliswaar het dagelijks bestuur van de stad, maar daarnaast kende de stad vaak een zogenaamde 'meente', waar

van de leden werden gekozen uit de burgerij. Deze burgerverteenwoordiging, ook wel 'gemeente' of 'gezworen gemeente' genoemd, koos en controleerde de magistraat. Dit bestuursmodel vinden we ook terug buiten onze landsgrenzen, in het Duitse Rijk. In het westen van de Republiek hadden de burgers veel minder invloed op de samenstelling van de stadsbesturen. In veel gevallen werden hier de opengevallen bestuursplaatsen aangevuld door middel van coöptatie. Het derde model was te vinden in Brabant en Vlaanderen waar de gilden, anders dan in de gewesten boven de grote rivieren, een volwaardige plaats hadden in de stedelijke regering.⁷²

Net als bij de steden wordt ook in de bestuurlijke inrichting van het platteland een duidelijk patroon zichtbaar. In Holland was op lokaal niveau, ondanks talloze variaties en uitzonderingen, een verdeling in hoge heerlijkheden of ambachtsheerlijkheden de gangbare structuur. Zeker na de verkoop in het eerste helft van de achttiende eeuw van de ruim honderd ambachten die nog onder het beheer van de Staten vielen. Zowel het bestuur als de rechtspraak, de benoeming van ambtenaren en het genot van diverse rechten lag in Holland in veel gevallen in handen van één bijzonder persoon. We vinden dit ook terug in de gewesten Zeeland en Utrecht – waar men meestal sprak van een heerlijkheid of dagelijks gerecht – en buiten de Republiek in delen van Vlaanderen. Ook in Gelderland en Brabant kwamen heerlijkheden nog wel voor maar daarbuiten, in Overijssel, Groningen en Drenthe, was deze toestand een uitzondering. In Friesland waren heerlijkheden zelfs geheel afwezig.⁷³ Op basis van de huidige stand van het onderzoek kunnen we stellen dat het lokale bestuur in het noorden en het oosten, door de invloed van de provinciale aristocratie, veel beperkter was in zijn mogelijkheden dan in het westen.⁷⁴ Daarmee wordt duidelijk dat we, ook als het gaat om het platteland, kunnen spreken van een West- en een Oost-Nederlands model. Ambachtsheerlijkheden vormden daarbij een typisch onderdeel van het westelijke bestuursmodel.

1.4. Ambachtssplitsingen in Zeeland

Ambachtsheerlijkheden vond men dus vooral in het westen van de Nederlanden. Toch bestonden er tussen Hollandse en

Zeeuwse heerlijkheden enkele kenmerkende verschillen. Het belangrijkste verschil betrof de splitsbaarheid. Volgens het Hollandse leenrecht was een leengoed in principe onsplitbaar. Het vererfde, bij overlijden van de leenman, op de oudste zoon of dochter. In Zeeland echter werden de lenen meteen verdeeld onder de zonen van de overledene en waren ze tot in het oneindige splitsbaar. Het was zelfs zo dat wanneer een ambachtsheer overleed en hij twee zonen en twee ongeveer gelijkwaardige ambachtsheerlijkheden naliet, beide zonen de helft van iedere heerlijkheid erfden. Dochters konden niet erven, maar deze bepaling werd al in de vijftiende eeuw overtreden. Hoewel de splitsing van een ambacht voordelen kon opleveren, bleek een opdeling in de praktijk niet altijd even handig. Sterker, er konden zelfs enorme moeilijkheden ontstaan. Sommige ambachtsgevolgen konden namelijk onmogelijk gesplitst worden. Bij verdeling van het visrecht kon men het water, waarover het recht werd uitgeoefend nog delen. Hetzelfde gold voor het jachtrecht. Maar wat te doen met het veerrecht of het maalrecht? Een veer viel nu eenmaal niet op te delen in twee of meer stukken en datzelfde gold uiteraard voor een molen. In dergelijke gevallen moest de verdeling beperkt blijven tot de opbrengst.⁷⁵ Het is dan ook geen wonder dat, vanwege de problemen die de splitsbaarheid met zich meebracht, Zeeuwse lenen in de volksmond werden aangeduid als 'kwade lenen', terwijl Hollandse lenen bekend stonden als 'goede lenen'.⁷⁶

Door de oneindige splitsing ontstond in Zeeland langzaam maar zeker een wanordelijke situatie, die zelfs voor tijdgenoten nauwelijks meer te overzien was. In het dorp Kloetinge liep de grens tussen twee ambachten zelfs dwars door een woonhuis.⁷⁷ Rond 1330 waren er alleen al in Zuid-Beveland enkele honderden ambachten te vinden.⁷⁸ De Zeeuwse ambachtsheeren probeerden, al vanaf de twaalfde eeuw, op verschillende manieren de funeste gevolgen van de ambachtssplitsingen het hoofd te bieden. Bijvoorbeeld door een vitaal onderdeel van de ambachtsheerlijke functie, de rechtspraak, gezamenlijk te regelen. De afzonderlijke ambachten bleven wel bestaan, alleen werd de rechtspraak gezamenlijk geregeld. Voor een dergelijk rechtsgebied voerde de historicus C. Dekker de term 'vierschaarambacht' in.⁷⁹ Er waren ook heren die van de grafelijk-

heid gedaan wisten te krijgen dat zij hun ambachtsheerlijkheid voortaan mochten bezitten volgens het Hollandse leenrecht. Daarmee werd de splitsbaarheid dus opgeheven. Dit kwam echter maar zelden voor.⁸⁰ Veel vaker werd de ambachtsheerlijkheid, na de dood van een ambachtsheer, niet direct verdeeld. De zonen van de overleden heer oefenden gezamenlijk de ambachtsheerlijke rechten uit. Overleed één van hen zonder zonen na te laten, dan ging zijn deel niet verloren voor zijn broers. Heel effectief was deze politiek echter niet. Vroeg of laat moest er toch een splitsing plaatsvinden.⁸¹

De meeste oplossingen waren niet toereikend. Aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw ontstond daarom een situatie, waarbij de vierschaarambachten werden bestuurd door een collectiviteit van ambachtsheeren. Hadden tot die tijd de verschillende oude ambachten alleen gezamenlijk de rechtspraak geregeld, vanaf nu ontstond één nieuwe ambachtsheerlijkheid onder collectieve leiding. Dit is enigszins vergelijkbaar met een vennootschap. Iedere ambachtsheer nam er aan deel naar rato van de oppervlakte van zijn ambacht, zonder dat de geografische ligging van de ambachten nog ter zake deed.⁸² De omvang van ieders ambachtsheerlijke rechten werd in grondmaten als rekenkundige eenheden uitgedrukt. De gezamenlijke heren werden wel aangeduid als de 'gemene ambachtsheeren' of 'ambachtsge-rechtigden' en hun aandelen in de heerlijkheid als 'ambachtsporties'. Vandaar dat deze ambachten in de literatuur ook wel worden aangeduid als 'portionarisambachten'.⁸³ De heren zelf noemden zich meestal niet heer *van* maar heer *in* een bepaald gebied.⁸⁴

Overigens ontwikkelden niet al deze ambachtsheerlijkheden met een ambachtcollege zich vanuit de vierschaarambachten. Sommige colleges vonden hun oorsprong in de gezamenlijke bedijking van een nieuw poldergebied. Wanneer een nieuwe polder werd aangelegd, vormden de verschillende investeerders samen een soort vennootschap met aandeelhouders. Gezamenlijk ging men over tot bedijking en ieder kreeg in de polder één of meerdere kavels, overeenkomstig de hoogte van de investering, als eigen individueel bezit. De ambachtsheerlijkheid en de bijbehorende rechten beheerden de participanten

echter gezamenlijk, waarbij ze het dagelijks bestuur vaak overdroegen aan een rentmeester.⁸⁵

Aan de Zeeuwse ambachtsheerlijkheden met een aandelenstructuur is tot nu toe in de literatuur nog maar weinig aandacht besteed. Alleen C. Dekker gaat er, in zijn proefschrift over de historische geografie en de instellingen van Zuid-Beveland, uitvoerig op in. Hij bespreekt echter vooral de institutionele ontwikkelingen tijdens de middeleeuwen die leidden tot het ontstaan van deze ambachten. Over de meer sociale aspecten, zoals de werkwijze van het ambachtcollege, de samenwerking tussen de verschillende ambachtsheren en de relatie tussen heren en inwoners in deze ambachten is nog weinig bekend, hoewel daar inmiddels verandering in komt.⁸⁶ Een uitzondering betreft de ambachtsheerlijkheid Oud- en Nieuw-Vossemeer en Vrijberghe, gelegen ten noorden van Tholen, waaraan enkele studies zijn gewijd.⁸⁷

Vossemeer is een goed voorbeeld van een heerlijkheid die zich, vanuit de aanleg van enkele nieuwe polders, ontwikkelde tot een ambachtsheerlijkheid onder collectieve leiding. In 1410 werd door Willem VI, graaf van Holland en Zeeland, het gebied ten noorden van Tholen aan zes personen ter bedijking uitgegeven. Zij kregen gezamenlijk het recht van ambachtsheerlijkheid. Dat blijkt nog eens overduidelijk uit een oorkonde uit 1415, waarin gesproken wordt over degenen 'die in den lande van Vossmair met him in der heerlycheit deilen ende geambocht sijn'.⁸⁸ De zes aandelen werden door vererving, deling en verkoop gesplitst in meerdere parten, met alle gevolgen van dien. Soms was er geen touw meer aan vast te knopen, zeker niet toen iemand werd beleend met de helft van een 1/24 uit een 1/48 deel. Deze persoon mocht zich dus ambachtsheer noemen op basis van een 1/2304 part.⁸⁹ Gezamenlijk vormden de aandeelhouders al in de vroege zestiende eeuw, maar waarschijnlijk nog eerder, een bestuurscollege. Er bestonden verschillende regels voor deelname aan de vergadering. Eén ervan, opgesteld in 1635, behelsde de bepaling dat alleen die heren stemrecht hadden, die minstens 1/24 aandeel in de heerlijkheid bezaten. De dagelijkse leiding was in handen van een rentmeester. Hij zorgde voor de verpachtingen, notuleerde tijdens vergaderingen, woonde in naam van de heren het afho-

ren van de polderrekeningen bij en zorgde voor de financiën. Daarnaast was hij dijkgraaf in alle polders die vielen onder de ambachtsheerlijkheid.⁹⁰

In verschillende publicaties wordt Vossemeer naar voren geschoven als voorbeeld van een typisch Zeeuwse ambachtsheerlijkheid, die door splitsing van aandelen in handen kwam van enkele tientallen heren.⁹¹ En inderdaad, de heerlijkheid lag in Zeeland en werd in 1410 ook aan zes personen in leen gegeven. Feit is echter wel dat deze belening geschiedde volgens het Hollandse leenrecht en het leen dus officieel onsplitsbaar was.⁹² De leenverheffing vond tot het begin van de zeventiende eeuw dan ook plaats voor de Hollandse leenkamer.⁹³ Men zou kunnen denken dat deze leenkamer voor Vossemeer een uitzondering maakte en ambachtssplitsing toestond, omdat het ambacht op Zeeuws grondgebied lag. Die gedachte is echter te gemakkelijk en Vossemeer staat zeker niet op zichzelf. Hollandse lenen waren volgens het leenrecht dan wel onsplitsbaar, in de praktijk kwamen splitsingen veel vaker voor, niet alleen op Zeeuws, maar ook op Hollands grondgebied.⁹⁴

1.5. Aandeelhouders in de polder

Er zijn verschillende gevallen bekend van ambachtssplitsingen in Holland. Soms werd een ambachtsheerlijkheid simpelweg gedeeld in twee lenen. Op die manier ontstonden vervolgens twee nieuwe ambachten, vaak met elk een eigen dorp. Zo werden De Rijp en Graft gescheiden in 1607, Wormer en Jisp in 1611 en Maasland en Maaslandsluis in 1614. Dit kon, tijdens de periode van de Republiek, alleen met een octrooi van de Staten.⁹⁵ Deze gevallen staan hier niet ter discussie.

Er kwamen in Holland echter ook splitsingen voor waarbij een ambachtsheerlijkheid in porties werd verdeeld en waarbij men de afzonderlijke delen niet beschouwde als aparte heerlijkheden maar als één leen.⁹⁶ Dat was weliswaar strijdig met het leenrecht maar om de schijn op te houden dat het leen ondeelbaar was, vond de belening, net als bij de stadsheerlijkheden, plaats op naam van een sterfman.⁹⁷ Soms was dit van tijdelijke aard en kwam een dergelijke heerlijkheid na kortere of langere tijd weer in handen van één heer. Dat was bijvoor-

beeld het geval bij de ambachtsheerlijkheid Hardinxveld en de hoge heerlijkheid Papendrecht die in het begin van de zeventiende eeuw in handen waren van de 'gemene ingelanden van de Alblasserwaard', maar vervolgens weer in handen kwamen van één persoon.⁹⁸ Datzelfde gold voor de ambachtsheerlijkheid Puttershoek die bijna een eeuw, tussen 1537 en 1630, in handen was van een groep ingelanden.⁹⁹

Toch kende het gewest Holland ook enkele heerlijkheden die gedurende de hele vroegmoderne tijd waren opgedeeld in aandelen en net als in Zeeland werden bestuurd door een college van ambachtsheren. Daarvan zijn tenminste vier goede voorbeelden bekend, allemaal gelegen in de Hollandse Delta: Grijsoord, Middelharnis, Cromstrijen en Zuid-Beijerland. Het is echter frappant, en ook wel tekenend voor de ingewikkelde bestuursstructuur van het platteland, dat deze heerlijkheden zich allemaal verschillend ontwikkelden.

De ontwikkeling van de ambachtsheerlijkheid Grijsoord en de hoge heerlijkheid Middelharnis was vrijwel identiek aan die van Vossemeer in Zeeland. Beide gebieden werden in de vijftiende eeuw aan meerdere personen in onversterfelijk leen uitgegeven. In beide gevallen kwamen er in de loop der tijd steeds meer participanten bij, die gezamenlijk een bestuurscollege vormden en hun belangen lieten behartigen door een rentmeester.¹⁰⁰ Een opvallend verschil was wel dat de belening van Grijsoord niet plaats vond op naam van een sterfman, maar dat de aandelen steeds afzonderlijk voor de leenkamer werden verheven. Het kon dus zijn dat er hier een leenverheffing plaats vond van een zestiende of een tweeëndertigste deel.¹⁰¹

De ambachtsheerlijkheid Cromstrijen vertoont grote overeenkomsten met Grijsoord en Middelharnis. In tegenstelling tot die laatste heerlijkheden werd Cromstrijen in 1492 echter niet in leen gegeven aan een groep personen, maar aan één persoon: Gerard Numan. Vervolgens ontwikkelde de heerlijkheid zich tot een collectief bezit, verdeeld in maar liefst 1026 aandelen. In de volgende paragraaf zal deze ontwikkeling meer in detail worden beschreven.

Zuid-Beijerland, het laatste voorbeeld, was gelegen ten westen van Cromstrijen. Deze ambachtsheerlijkheid ontwikkelde zich wel heel merkwaardig.¹⁰² Toen het gebied nog onbedijkt

was, behoorde het tot de bezittingen van Lamoraal van Egmont, de man die de geschiedenisboeken zou ingaan als degene die samen met Filips van Horn in 1567 in Brussel werd onthoofd. Na de terechtstelling werden zijn goederen verbeurd verklaard, maar uiteindelijk kwamen de gorzen en de bijbehorende rechten in handen van Sabina, de dochter van Lamoraal. Zij wilde de gronden op 9 juni 1614 publiek verkopen in Delft, maar door haar ziekte en overlijden vond dit geen doorgang. Haar broer en universeel erfgenaam, Carel van Egmont, verkocht in september van dat jaar enkele gorzen samen met de tiendrechten aan een consortium van Hollandse regenten. Een jaar later volgden nog meer stukken grond samen met het jacht- en visrecht. De hoge, middelbare en lage jurisdictie behield Carel echter zelf.¹⁰³ De kopers, die vrijwel direct begonnen met het aanleggen van polders, noemden zich de 'gorsheren' van Zuid-Beijerland, een term zonder enige rechtelijke status. De belangrijkste gorsheer was ongetwijfeld Johan van Oldenbarnevelt. Jaarlijks kwamen de heren bijeen in een gezamenlijke vergadering om te spreken over allerlei polderaangelegenheden. De structuur van Zuid-Beijerland was dus vrijwel gelijk aan Vossemeer, Grijsoord, Middelharnis en Cromstrijen: er was een aantal heren die gezamenlijk een gebied bedijkten, die jaarlijks een vergadering hielden en samen een rentmeester aanstelden. Groot verschil was echter dat deze gorsheren geen beschikking hadden over de jurisdictie in het gebied.

In 1619 verkocht Carel van Egmont de ambachtsheerlijke rechten aan Diederik van der Nath, heer van 's-Gravenambacht. Deze werden echter genaast¹⁰⁴ door de Staten van Holland en zo kwamen de Beijerlanden onder het beheer van de Rekenkamer der Domeinen. Met de verkoop van ambachtsheerlijkheden, in de jaren twintig van de achttiende eeuw, kwamen ook de rechten van Zuid-Beijerland te koop. Ze werden gekocht door een particulier maar kwamen uiteindelijk in 1737 in handen van de gorsheren, waarmee dezen nu ook de jurisdictie in handen kregen. Zij verdeelden de ambachtsheerlijke rechten in 28 aandelen en noemden zich vanaf die tijd de eigenaren van de gors- en ambachtsheerlijkheid Zuid-Beijerland.¹⁰⁵ Daarmee was een merkwaardige maar vooral een juridisch nietszeggende term geboren: 'gorsheerlijkheid'. Overigens staat Zuid-Beijerland niet

Aanplakbiljet waarop Sabina van Egmont aankondigt de Zuidergorzen, gelegen ten zuiden van Beijerland en ten westen van Klaaswaal, te willen verkopen, 1614.

op zichzelf; er zijn meer voorbeelden te geven. De bedijkers van Charlois kregen niet het recht van ambachtsheerlijkheid, maar mochten in hun ingepolderde land wel een dijkgraaf en heemraden aanstellen. Na de verkoop van hun landerijen droegen zij dit recht niet over maar hielden het, ten onrechte, voor zichzelf als de 'grondheren' van een 'grondheerlijkheid'.¹⁰⁶

Vier gesplitste heerlijkheden tonen ons bijna evenzoveel bestuurlijke ontwikkelingen. Grote vraag is hoe deze heerlijkheden met een aandelenstructuur in Holland nu precies konden ontstaan, terwijl dit toch volgens het Hollandse leenrecht niet was toegestaan. De verklaring hiervoor moeten we zoeken in de aanleg van deze gebieden.¹⁰⁷ Het betrof hier namelijk allemaal nieuw bedijkte poldergebieden. De aanleg hiervan was bijzonder kapitaalsintensief en kon bijna nooit door één persoon worden uitgevoerd. Daarnaast bracht het de nodige risico's met zich mee. Wanneer de dijken van een nieuwe polder door natuurgeweld braken of tijdens oorlogsomstandigheden werden doorgestoken, kon een investeerder binnen 24 uur al zijn kapitaal kwijt zijn. Daarom was er bijna altijd een gezamenlijke investering nodig. Deze vorm van collectieve financiering, ook wel partenrederij genoemd, was een belangrijke basis van de Hollandse economie. Schepen maar ook molens en meestoven werden vaak gezamenlijk gefinancierd door het eigendom in verschillende parten te knippen. Soms in 2, 4, 8 of 16 delen, maar het kwam zelfs voor – zeker bij schepen – dat het eigendom was opgedeeld in 64 of 96 delen.¹⁰⁸ Dergelijke constructies gebruikte men niet alleen bij het aanleggen van polders in de Delta maar ook bij de verveningen en droogmakerijen op verschillende plaatsen in de Republiek.¹⁰⁹

Uit het splitsen van heerlijkheden in Holland blijkt heel duidelijk hoe pragmatisch men omging met de bestaande regelgeving. Het gaf de participanten de kans om niet alleen gezamenlijk te delen in de kosten en risico's van de bedijking maar ook om collectief de ambachtsheerlijke rechten te beheren. Zij waren letterlijk aandeelhouders in de polder. Toch moeten we niet denken dat beleningen aan collectieven geheel onomstreden waren. Het is opvallend dat ze, afgezien van Zuid-Beijerland, allemaal in de zestiende eeuw tot stand kwamen. De Staten van Holland werden op dit punt echter steeds voorzichti-

ger. Dat een heerlijkheid in handen was van een beperkte groep personen was nog tot daar aan toe; men was echter vooral bang dat inwoners van dorpen gezamenlijk hun eigen heerlijkheid zouden willen aankopen.¹¹⁰ De burgemeesters, regeerders en kerkmeesters van het Noord-Hollandse dorp Warmenhuizen probeerden dat bijvoorbeeld in 1642, maar hun verzoek werd door de Staten afgewezen, aangezien het

...hier te lande ongehoort is, dat regeerders van eenige plaetsen, ofte dorpen, de heerlijkheden, middele ende laege gerechtigheden, die in voortijden by den grave ende hooge overheyte van Hollandt aen notabele persoonen uytgegeven zijn, ende noch van de graeffelijckheyte ende overheyte te leene gehouden werden, van den selven, ende in effecte van haere eygene plaetsen ofte dorpen soudén hebben gekocht...¹¹¹

De Groot Mogenden waren vooral bang dat de invordering van de gemene middelen gevaar zou lopen wanneer de inwoners hun eigen dorp in handen zouden hebben. De regeerders zouden kunnen voorgeven dat zij hun dorp hadden 'vry gekocht'. Formeel gezien klopte dit argument niet. De ambachtsheerlijkheden bleven namelijk, als het om belastingen ging, ondergeschikt aan de wetgeving van de gewestelijke organen.¹¹² Daarnaast is het de vraag waarom er geen bezwaren werden geuit tegen de stadsheerlijkheden, die tenslotte ook in handen waren van een collectief. Volgens de Staten speelden hier echter geen problemen, aangezien de stedelijke overheden niet hun eigen jurisdictie kochten maar alleen die van aangrenzende dorpen.

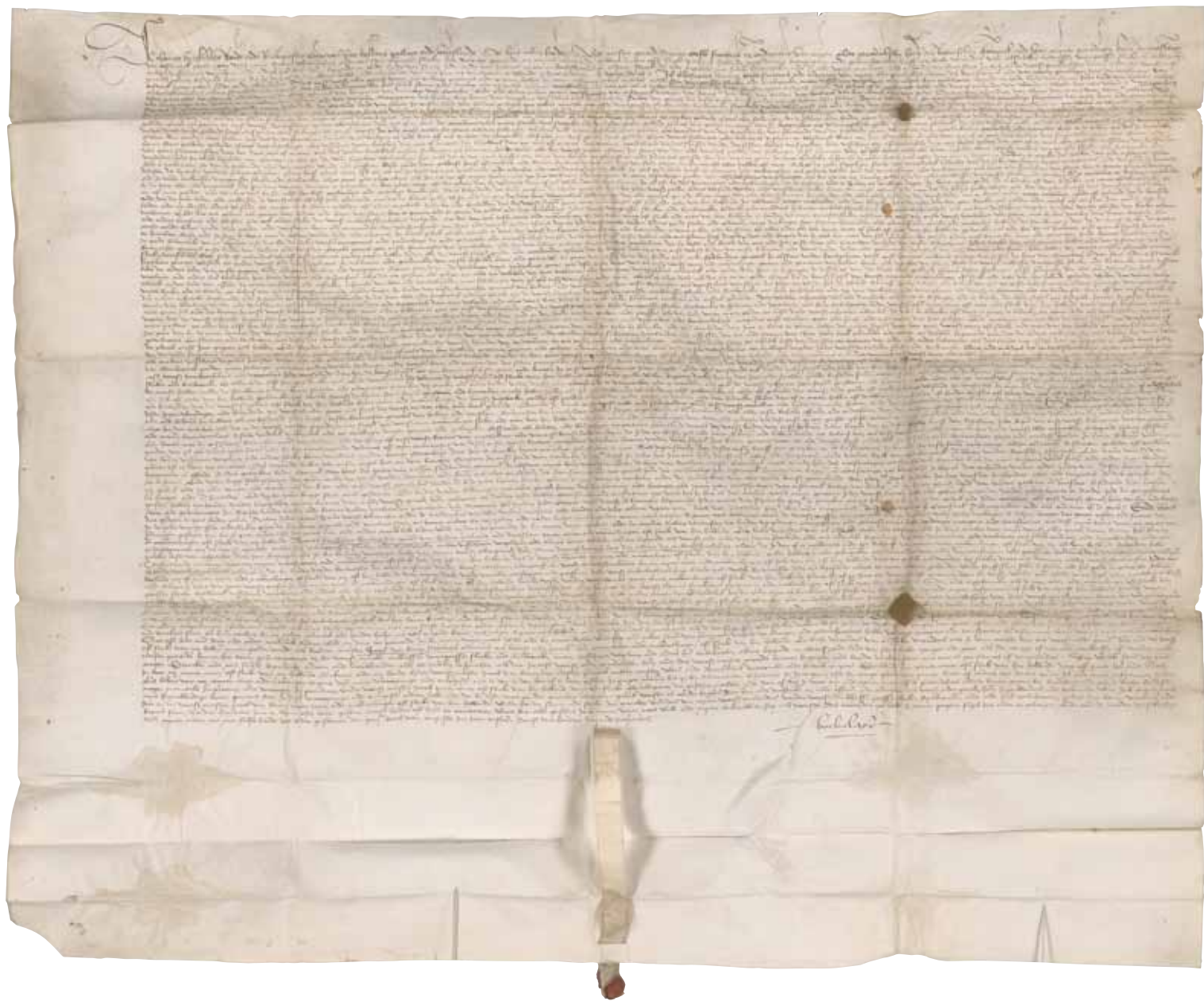
In de achttiende eeuw werden de Staten echter reukelijker in de leer en lieten ze de bestaande politiek los. Na de Spaanse Successieoorlog besloten zij, zoals eerder beschreven, ambachtsheerlijkheden te verkopen om met de opbrengsten daarvan de schuldenlast van het gewest te verminderen. Maar liefst 20 van de 109 heerlijkheden – de banne Graft was er daar bijvoorbeeld één van – werden in de periode 1722-1741 aangekocht door zittende bestuurders van een ambacht. Motieven voor aankoop waren voor hen in veel gevallen een streven naar bestuurlijke autonomie en economische zelfbescherming.¹¹³

1.6. Van waterland tot korenland

Door meer in detail te kijken naar de verschillende bedijkingen van Cromstrijen, kunnen we nagaan hoe het bestuur van een gesplitste ambachtsheerlijkheid zich op lokaal niveau ontwikkelde. De casus illustreert niet alleen treffend hoe ingewikkeld het bestuur in de vroegmoderne tijd was, maar laat tevens zien hoe weinig genuanceerd de algemene regels waren, zodat er nog veel verschillen mogelijk waren. Het gevolg daarvan was dat op sommige plaatsen een bijzonder merkwaardige bestuursstructuur kon ontstaan.

In Cromstrijen waren, zoals gezegd, de ambachtsheerlijke rechten niet vanaf het allereerste begin gesplitst. Het was een gewone ambachtsheerlijkheid. Die werd volgens de regels van het Hollandse leenrecht op 16 juli 1492 aan één persoon, Gerard Numan, in leen gegeven. Op kerstavond van dat jaar aanvaardde hij officieel het leen. Opvallend genoeg had hij al enkele dagen daarvoor een kwart van zijn nieuwe bezittingen overgedragen aan Thomas Beukelaar. Het recht van ambachtsheerlijkheid behield Numan echter uitdrukkelijk geheel voor zichzelf.¹¹⁴ Beukelaar was afkomstig uit Dordrecht en behoorde tot de invloedrijkste ambtenaren van Holland. Hij bezat diverse stukken grond in de omgeving van zijn geboortestad en verwierf verschillende belangrijke posities. Zo bekleedde hij onder andere de functies van rentmeester van Zuid-Holland, rentmeester-generaal en rekenmeester. Verder vervulde hij korte tijd het schoutambt van Dordrecht en was hij, van 1477 tot 1494, baljuw, schout en dijkgraaf van Strijen. Zijn dochter Maria huwde met Jan van Oudheusden, een zwager van Gerard Numan.¹¹⁵

Transacties waarbij hoge ambtenaren elkaar stukken grond en eventueel rechten verkochten, waren niet ongebruikelijk.¹¹⁶ Het kon zijn dat men elkaar met zo'n verkoop een vrienden-dienst wilde bewijzen. Toch speelde hier iets anders. Al eerder kwam ter sprake dat de aanleg van een nieuwe polder voor één persoon te kostbaar en te risicovol was. Vandaar dat de eigenaren van onbedijkte stukken land vaak delen aan andere geïnteresseerden verkochten, onder voorwaarde dat de kopers zouden participeren in een eventuele bedijking.¹¹⁷ Zo ging

Akte van transport door Thomas Beukelaar van een zestiende deel van de Numansgorzen aan Jacob van Barry, 1493. Deze akte bevat tevens de tekst van de erfpachtsbrief van Maximiliaan van Oostenrijk aan mr. Gerard Numan. Daarnaast is ook de transportakte uit 1492 opgenomen, waarbij Numan een vierde deel van de aanwassen overdraagt aan Thomas Beukelaar.

Ambachtsheer Lodewijk Quarré (?-†1520), samen met zijn vrouw Barbara Cruesinck. Het betreft hier twee zijpanelen van een drieluik, waarop in het midden Maria en het kind Jezus staan afgebeeld. Op de achterzijde van deze panelen staan zij afgebeeld als de Heilige Lodewijk en de Heilige Barbara.

het ook in Cromstrijen, waar Gerard Numan verklaarde dat het onmogelijk was om de gorzen 'bij mij zelve ende zonder hulpe (...) totten dijckaigen te helpen bringen'.¹¹⁸ Vandaar dat hij niet alleen een deel aan Beukelaar maar ook nog een kwart verkocht aan Lodewijk Quarré, sinds 1487 tesorier van de orde van het Gulden Vlies. Quarré onderhield nauwe banden met het hof in Brussel. Dat wordt onderstreept door het feit dat zijn zoon Maximiliaan een petekind was van de Rooms-koning en latere keizer Maximiliaan I, naar wie hij uiteraard vernoemd was.¹¹⁹ Thomas Beukelaar verkocht op zijn beurt weer een kwart van zijn bezit aan Jacob van Barry, secretaris van het Hof van Holland. De reden die hij voor de verkoop gaf, was identiek aan die van Numan: zonder hulp van anderen kon het waterland niet worden omgevormd tot een vruchtbaar korenland.¹²⁰

Vincent Cornelisz (1469-1550), rekenmeester van Holland, heer van Cabau en ambachtsheer van de Ketel. Gold aan het begin van de zestiende eeuw als één van de machtigste ambtenaren in het gewest. Kocht vanaf 1524 verschillende aandelen in Cromstrijen

Zo waren de Cromstrijense gorzen in enkele jaren tijd in handen gekomen van vier personen, allemaal hooggeplaatste centrale of gewestelijke ambtenaren: Gerard Numan, Thomas Beukelaar, Lodewijk Quarré en Jacob van Barry. Het recht van ambachtsheerlijkheid bleef echter onverdeeld en op naam staan van Gerard Numan.

Het landschap bleef ondertussen zoals het was: ruig en ongewis. Alleen Thomas Beukelaar liet een zomerpolderdje aanleggen. Daar groeide wat gerst en koren, maar het gebied vloeide niet bepaald over van melk en honing. Al snel liep het stukje land weer onder water.¹²¹ De familie Numan bemoeide zich maar weinig met het bezit, ook niet na de dood van Gerard Numan in 1500. Zijn erfgenamen verdeelden de gorzen, terwijl Jan Numan in 1506, in plaats van zijn overleden vader, werd beleend met de ambachtsheerlijkheid.¹²²

Grote veranderingen deden zich pas voor in de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw. De familie Numan verkocht alle bezittingen in Cromstrijen. In 1521 droeg Jan Numan het leen over aan Jan van Barry.¹²³ Die laatste was, net als zijn vader, secretaris bij het Hof van Holland. In deze periode werden de bedijkingsplannen steeds concreter. Vandaar dat het aantal eigenaren van de gorzen toenam. De belangrijkste koper was zonder twijfel Vincent Cornelisz. Deze rekenmeester van Holland was zijn carrière begonnen als klerk van Thomas Beukelaar. Hij wist zich op te werken tot één van de machtigste ambtenaren van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw. Niet voor niets komen we hem in de bronnen tegen als 'den grooten Vyncent'. Hij ontving diverse vorstelijke geschenken en was onder andere heer van Cabau en ambachtsheer van de Ketel.¹²⁴ Bij de verkoop en de verdeling van de gronden werd er, zo lijkt het, redelijk pragmatisch en soms zelfs eigenmachtig gehandeld. In een brief uit 1523 komen we de vermelding tegen dat er in het land van Strijen aanwassen lagen 'die onlancx bij executie vercoft zijn, daer inne Jan van Bairij gedecreteert soude wesen sonder dat de procureur generael voir tinterest vanden keijser daer up geroupen ofte gehoert es geweest'.¹²⁵

We horen in deze jaren ook voor het eerst over het optreden van een rentmeester. Hij behartigde de belangen voor de gezamenlijke ingelanden. Zijn taken waren echter gering. Ze beston-

Cornelis van Mierop (ca. 1509-1572), domproost van Utrecht. Kwam na de dood van zijn vader, Vincent Cornelisz, in het bezit van aandelen in de ambachtsheerlijkheid. Hier afgebeeld op het door hemzelf geschonken glasraam 'Jezus' eerste prediking' in de Sint Janskerk te Gouda.

den voornamelijk uit het opmaken van de jaarlijkse rekening, vandaar dat men hem wel aanduidde als de 'ontfanger'. Voor het op orde houden van de financiële administratie moest hij in ieder geval kunnen schrijven. Eén van de weinige polderbewoners die dat kon, was Gerijt Nulant, de pastoor van het naburige dorp Strijen. Ook Ghijsbrecht Dirxsz, rentmeester van 1524 tot 1526, bekleedde dit kerkelijke ambt.¹²⁶ In de beginjaren kwam het ook wel voor dat een ambachtsheer zelf de baan van rentmeester vervulde. Jan van Barry deed dat bijvoorbeeld tussen 1539 en 1553 en Rutger van Ylem in het jaar 1563.¹²⁷

Ondanks dat er een rentmeester was, is het niet geheel duidelijk hoe de verdeling van de opbrengsten van de heerlijke rechten was geregeld. Het lijkt er in ieder geval op dat de inkomsten niet vanaf het eerste begin gelijkelijk werden verdeeld. In de leenregisters vinden we wel de verwijzing dat er meerdere eigenaren waren in de gorzen, maar dat Jan van Barry de 'principalen leenhouder' was en bleef.¹²⁸ Hij ontving de opbrengsten van het schoutambt en ook de ambtenaren werden door hem benoemd. Lange tijd was dat geen probleem, maar in de tweede helft van de zestiende eeuw leidde dit toch tot onenigheid. Enkele heren spanden een rechtszaak aan tegen Jacob van Barry, die zijn vader inmiddels was opgevolgd, en eisten voor de Grote Raad van Mechelen dat ieder een evenredig deel zou krijgen van de inkomsten.¹²⁹ De bronnen zijn op dit punt niet geheel helder, maar uiteindelijk moet rond de eeuwwisseling zijn bepaald dat de participanten gelijke kansen hadden en allen, overeenkomstig hun aandeel, deelden in de ambachtsheerlijke rechten.¹³⁰

Hoewel de aandeelhouders zelf nauw betrokken waren bij de voorbereidingen van de inpolderingen, moest het echte bedijkingswerk worden gedaan door specialisten. Vandaar dat zij landmeters en andere deskundigen bij het project betrokken, een patroon dat kenmerkend is voor de bedijking van veel gebieden in Holland en Zeeland. Sommige deskundigen participeerden zelf in de bedijking, anderen werden alleen ingehuurd voor de duur van de polderaanleg. Ook in Cromstrijen werd een specialist aangetrokken in de persoon van Willem Symonsz. Hij was afkomstig uit Zierikzee en vervulde in zijn woonplaats verschillende bestuurlijke functies. Zo was hij diverse malen

Willem Symonsz (1498-1557), burgemeester van Zierikzee en heer van Stavenisse. Kocht in 1538 een deel in de ambachtsheerlijkheid. Gold als bedijkingsdeskundige en vervulde een belangrijke rol bij de aanleg de eerste polder in Cromstrijen.

schepen, burgemeester, thesaurier en weesmeester. Hij bezat landerijen en aandelen in de ambachtsheerlijkheden van Kempenhofstede en Stavenisse.¹³¹ In december 1538 verkocht Vincent Cornelisz aan hem een achtste deel van de gorzen. Voorwaarde was wel dat hij zich intensief zou gaan bemoeien met de bedijking.¹³² Vanaf nu was Willem Symonsz ook zelf participant in de aanleg van een nieuwe polder. Zijn nazaten zouden later de naam van de ambachtsheerlijkheid, Cromstrijen, aannemen als familienaam.

In 1539 vond dan eindelijk de aanleg van een polder plaats, die de naam Westmaas-Nieuwland kreeg. Bijna vijftig jaar na de uitgifte aan Gerard Numan waren nu de eerste gorzen bedijkt 'uuyten zouten int versche tot eenen corenlande'. Bij de bedijking waren niet alleen de ambachtsheren van Cromstrijen maar ook de eigenaars van aangrenzende gebieden betrokken. In de regel trachtte men zoveel mogelijk land binnen één dijk te brengen. Dat scheelde namelijk enorm in de kosten.¹³³ Slechts een gedeelte van het nieuw aangelegde land was dus eigendom van de Cromstrijense heren. Net als de aanleg van de polder Westmaas-Nieuwland, was ook de bedijking van de tweede polder in 1557 een gezamenlijk project.¹³⁴ Samen met Lamoraal van Egmont, ambachtsheer van het naburige Beijerland, legde men de polder Oud-Beijerland aan. Het is goed om te beseffen dat bij beide polders – Westmaas-Nieuwland en Oud-Beijerland – de poldergrens niet samenviel met de grens van de ambachtsheerlijkheid. Tijdgenoten vonden dit al een lastig punt. Volgens de *Tegenwoordige Staat* waren de polders 'zo zeer in malkanderen verknogt, dat de omtrek der verdeelingen moeilyk valt te bepaalen, dewyl de Grondscheidingen van sommigen niet in haar eigene bedykinge, maar in die van andere moet gezogt worden; gelyk ook eenige andere Grondscheidingen in Kromstryen zyn ingedykt'.¹³⁵ Later zullen we zien dat dit vooral consequenties had op het gebied van het waterstaatsbestuur.

In de zeventiende eeuw kreeg Cromstrijen langzaam maar zeker vorm. In 1602 legden de ambachtsheren de polder Nieuw-Cromstrijen aan, in 1615 volgde Klein-Cromstrijen, in 1625 Groot-Cromstrijen en uiteindelijk in 1642 de Numanspolder.¹³⁶ Die laatste polder had een oppervlakte van 1026 morgen. Iedere morgen stond, zo was in 1625 besloten, voor

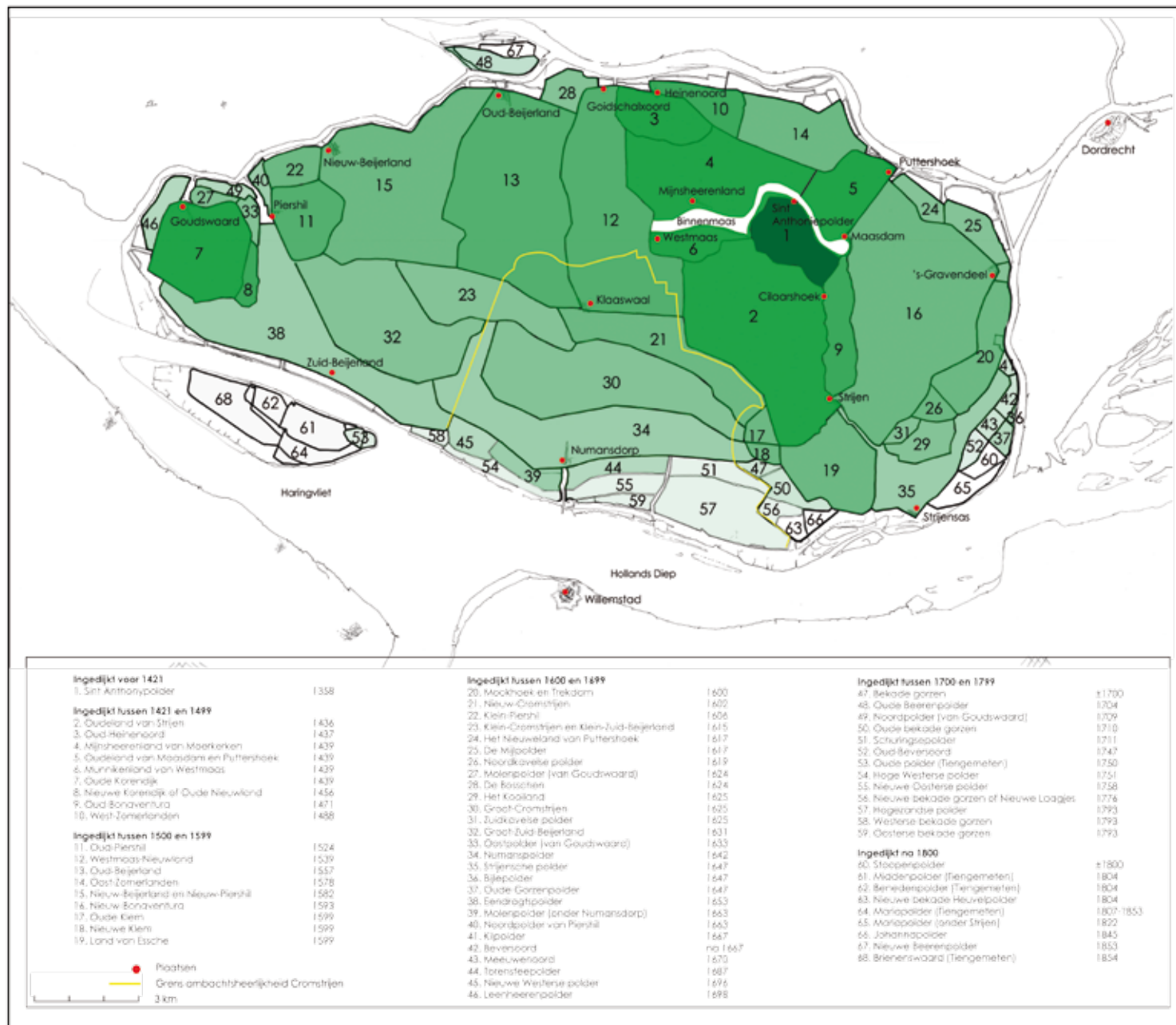
Kaart van de polder Nieuw-Cromstrijen, gemaakt door Cornelis Jansz in 1602. Geheel rechts het nog jonge dorp Klaaswaal.

een stem in de ambachtsherenvergadering. Wanneer een individuele ambachtsheer bijvoorbeeld 25 morgen in de nieuwe polder bezat dan beschikte hij vanaf dat moment over evenzoveel aandelen, ook wel 'ambachtsparties' genoemd. Met de bedijking van de Numanspolder werden de Cromstrijense rechten definitief verdeeld in 1026 aandelen. Hoewel in de bronnen vaak de term 'morgens ambachtspartie' voorkomt, waren de aandelen en de grond niet aan elkaar gekoppeld. Beide waren los verhandelbaar.¹³⁷ Een ambachtsheer kon dus al zijn grond verkopen, maar zijn ambachtsparties behouden. Tegelijkertijd bleef de ambachtsheerlijkheid als geheel verlijd worden op een sterfman.¹³⁸ Die laatste term werd inmiddels ook gehanteerd door de leenkamer. Toen in 1614 het verlij plaatsvond

op Johan van Bekesteyn, 'ten behouwe van de ambachtsheren ende hooftingelanden', werd daarbij uitdrukkelijk vermeld dat bij zijn overlijden opnieuw 'een sterffelick man' moest worden aangesteld.¹³⁹ En inderdaad, in de zeventiende en achttiende eeuw stond dit punt verschillende malen op de agenda van de ambachtsherenvergadering.

Wanneer een sterfman overleed, kozen de ambachtsheren gezamenlijk een opvolger. Leeftijd, sociale status of religieuze achtergrond speelden daarbij nauwelijks een rol. Voor de heren was vooral van belang dat het verlij van de heerlijkheid gepaard ging met hoge kosten. Vandaar dat zij er verschillende malen voor kozen de ambachtsheerlijkheid te verlenen aan één van hun kinderen. Uiteraard in de hoop dat de persoon in kwestie

De polders in de Hoeksche Waard.

Verlijfbrief, waarbij de Staten van Holland en West-Friesland, na het overlijden van Boudewijn van Heemskerck, de ambachtsheerlijkheid verlenen aan de dertienjarige Floris van Bam. Ondertekend door raadpensionaris Johan de Witt, 1661.

heel oud zou worden, dat scheelde in de kosten. Zo werd bijvoorbeeld in 1661 de ambachtsheerlijkheid verleend aan de dertienjarige Floris van Bam, de zoon van Cornelis van Bam, heer van Driehoeve en katholiek. Zijn opvolger, het Dordtse regentenzootje Johan Hermansz Hallincq, was bij zijn aantreden in 1713 slechts zeven jaar oud en dooplid van de gereformeerde kerk.¹⁴⁰

Het optreden van een sterfman leidde eenmaal in de geschiedenis van Cromstrijen tot een uiterst curieuze situatie. Na de dood van Johan Hallincq in 1753 besloten de ambachtsheren dat Jan Arnouth Gallas, heer van Oost- en West-Voorne,

hem zou opvolgen. Enkele jaren later verkocht Gallas echter zijn aandelen in de ambachtsheerlijkheid en vertrok hij naar Indië. Daarmee ontstond een merkwaardig probleem. Als niet-aandeelhouder mocht Gallas zich eigenlijk geen ambachtsheer meer noemen. Bij de leenkamer bleef hij echter geregistreerd staan als dé heer van Cromstrijen. De ambachtsheren konden hier weinig aan doen. Wel zorgden ze ervoor dat de originele leenakte werd overgedragen ten behoeve van het gemeenschappelijke archief van de heren. Aan dit vreemde geval kwam vrij snel een einde doordat Gallas in 1762 te Batavia overleed.¹⁴¹

Hoewel de aanleg van de Numanspolder in 1642 de laatste grote bedijking van de ambachtsheerlijkheid vormde, bleven de heren in de zeventiende en achttiende eeuw hun gebied uitbreiden. De nieuw aangewonnen polders werden vanaf nu echter alleen nog voorzien van een zomerkade, zodat ze bij hoog water onderliepen. Deze zomerpolders hadden één belangrijk ding gemeen: ze werden niet als individueel erfelijk bezit verdeeld onder de ambachtsheren. Ze bleven gemeenschappelijk eigendom en de landerijen werden verhuurd. Jaarlijks verantwoorde de rentmeester de inkomsten en uitgaven in de rekening van de ambachtsheerlijkheid en de ambachtsheren kregen de eventuele winsten als dividend op hun aandelen uitgekeerd. Op deze manier kreeg de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen steeds meer het karakter van een modern bedrijf. Cromstrijen behoort hiermee tot de uitzonderingen. In de meeste ambachtsheerlijkheden met een aandelenstructuur werden alleen de ambachtsheerlijke rechten gemeenschappelijk gedeeld.¹⁴²

De ontwikkeling van Cromstrijen – van eenmansbezit tot aandelenmaatschappij – laat zien dat het bestuur in de vroegmoderne tijd niet alleen veelvormig, maar ook zeer dynamisch en bovenal pragmatisch was. De bestuursstructuur werd in de loop van de tijd moeiteloos aangepast aan de plaatselijke omstandigheden. De aanleg van een nieuwe polder was voor een individu te kostbaar. Vandaar dat de kosten, de risico's en de macht werden gedeeld. 'Concordia Res Parvae Crescunt', zouden de vroegmoderne Nederlanders zeggen. Inderdaad, door eendracht werd dit waterrijke land omgevormd tot een vruchtbaar korenland.

1.7. De dorpen en hun bewoners

We begonnen dit hoofdstuk met een schets van het landschap in de omgeving van Dordrecht rond 1500. Een waterrijk gebied vol kreken, slikken en terpen, waar de bewoners maar nauwelijks konden rondkomen van de landbouw en de visserij. Nog geen anderhalve eeuw later was het landschap onherkenbaar veranderd. Uitgestrekte landerijen, lange dijken en rijen bomen bepaalden nu het beeld. We moeten de impact hiervan op de lokale bevolking, die overigens gering in aantal was, zeker niet

Gezicht op het dorp Klaaswaal in het jaar 1612. Tekening van Jacobus Stellingwerf, circa 1725, naar een kopie van een oudere afbeelding.

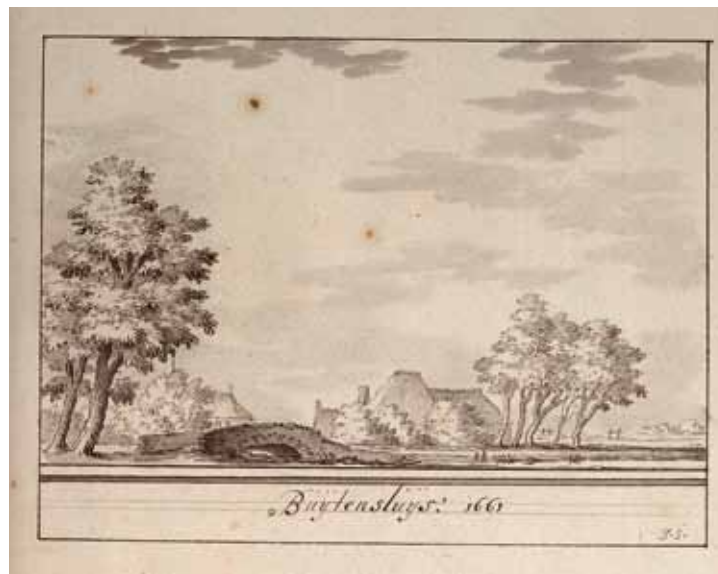
onderschatten. Tot die tijd hadden de meeste bewoners een redelijk anoniem en autonoom bestaan geleid. Nu kregen ze ineens te maken met vreemde heren.

In de polder Westmaas-Nieuwland, bedijkt in 1539, vormde zich een eerste woongemeenschap. Een klein groepje huizen, bewoond door vissers, vogelaars en arbeiders. Stuk voor stuk 'schamele luyden'.¹⁴³ Het begin van het dorp Claeswael. De naam van het plaatsje vond zijn oorsprong in de waterrijke geografie. Al in de vijftiende eeuw stroomde hier het watertje de 'Vlaminckwael'. Daar, bij de 'Wael', woonde Claes Danckaertsz die de kost verdiende met het vangen van vissen en vogels. De volksmond gaf daarom het riviertje, en vervolgens ook de nieuwe nederzetting, de naam 'Claeswael'.¹⁴⁴ Zo leeft een eenvoudige visser en vogelaar voort in de naam van een Hollands polderdorp. Al snel draaiden op één van de dijken de wieken van een korenmolen en in 1566 verrees in het dorp een kerk.

Omstreeks diezelfde tijd waren er in het nieuwe land reeds 11 boerderijen te vinden en telde Klaaswaal 25 huizen. Deze waren gelegen aan een handjevol straten, waarvan de Voorstraat, de Kerkstraat en de Molendijk wel de belangrijkste waren.¹⁴⁵ In de Voorstraat stonden de voornaamste woningen en waren enkele winkeltjes en herbergen te vinden. In 1618 besloten de ambachtsheren de straten te laten plaveien, maar dat betekende niet het einde van modderige en vieze straten. De bewoners bleven er hun koeien voederen en melken. Daarnaast diende de straat als een verzamelplaats voor allerlei 'vuylissen', zo werd gemeld tijdens de ambachtsherenvergadering van 1621.¹⁴⁶

In het begin van de zeventiende eeuw groeide het aantal inwoners van Klaaswaal sterk. Een volkstelling uit 1622, gedaan in het kader van een belastingheffing, heeft het over 673 inwoners.¹⁴⁷ Die woonden niet allemaal in het dorp maar ook verspreid in de polder. Na de aanleg van de polder Groot-Cromstrijen in 1625 besloten de ambachtsheren een tweede dorp te stichten. Het werd echter niet meer dan een klein buurtschap. Door de aanleg van de Numanspolder in 1642 kwam dit dorp, dat aan het water was gepland, namelijk midden tussen de landerijen te liggen. Daarop wijzigden de heren hun plannen. Ze begonnen vlak aan het Hollands Diep met de bouw van een nieuw plaatsje en gaven het de naam 'Cromstrijen'. Dat wekte verwarring, aangezien de ambachtsheerlijkheid dezelfde naam droeg. Al snel werden verschillende namen gebruikt, maar de ambachtsheren gebruikten zelf steeds vaker de naam 'Numansdorp', een naam die herinnerde aan de eerste ambachtsheer. De dorpelingen hielden het liever simpel. Het dorp lag aan de buitenste, uitwaterende sluis en dus noemden zij het gewoon de 'Buitensluis'. Nog vele eeuwen werd er gesproken over 'Numansdorp, gezegd de Buitensluis'. Het gehucht in Groot-Cromstrijen – het plaatsje dat oorspronkelijk het tweede dorp in de heerlijkheid had moeten worden – kreeg in de volksmond eveneens een toepasselijke naam: 'Middelsluis'.¹⁴⁸

Net als Klaaswaal kende ook Numansdorp maar een paar straten. Ook hier weer een Voorstraat met enkele herbergen. Verder de Torenstraat, de Kerkstraat met geheel aan het einde

Gezicht op het pasgestichte Numansdorp in het jaar 1661. Tekening van Jacobus Stellingwerf, circa 1725, naar een kopie van een oudere afbeelding.

– hoe kan het ook anders – een kerk. Tenslotte nog de Zee- of Buitendijk waarop de ambachtsheren in 1647 een molen lieten bouwen.¹⁴⁹ Het dorp overvleugelde al snel het moederdorp Klaaswaal. Dat kwam vooral door de ligging aan het water. De Klaaswaalse haven kwam door de vele bedijkingen midden tussen de landerijen te liggen. Numansdorp daarentegen was veel beter bereikbaar voor beurtschepen, onder andere vanuit Willemstad, Dordrecht en Rotterdam. Het verschil tussen beide dorpen wordt vooral geïllustreerd door het aantal inwoners halverwege de achttiende eeuw. In Klaaswaal woonden in 1747 naar schatting 700 mensen terwijl Numansdorp al bijna 1100 inwoners telde.¹⁵⁰ Tegen het einde van de eeuw, in 1795, waren de verschillen nog groter geworden. Klaaswaal kende toen 756 ingezetenen, Numansdorp 1416.¹⁵¹

De late stichting van de beide dorpen bracht met zich mee dat het rooms-katholicisme zich hier maar nauwelijks kon ont-

wikkelen. In de in 1566 gebouwde kerk in Klaaswaal droeg een pastoor nog enkele jaren de mis op. Maar toen de reformatie de bestaande kerkelijke structuren omver wierp, gingen de inwoners geleidelijk over op de gereformeerde leer. Dat had vooral te maken met het feit dat de ambachtsheerlijkheid, evenals de rest van de Hoeksche Waard, redelijk geïsoleerd lag en zeker in de wintermaanden moeilijk bereikbaar was. Katholieke misiepriesters lieten zich in de heerlijkheid dan ook maar zelden zien, met als gevolg dat het rooms-katholieke geloof, net als op de overige Zuid-Hollandse eilanden, hier vrijwel geheel verdween.¹⁵²

De meeste inwoners van de heerlijkheid werkten in de agrarische sector. Ze verdienden hun geld als zelfstandige boer of, veel vaker, als arbeider op het land. Ook de nijverheid stond geheel in het teken van het boerenbedrijf. We zien in de zeventiende en achttiende eeuw het aantal beroepen in deze sector alleen maar toenemen. Deze differentiatie hing vooral samen met de toenemende specialisatie in de landbouw, uitvoerig beschreven door Jan de Vries.¹⁵³ Boeren richtten zich steeds meer op de verbouw van hun gewassen of de teelt van het vee, terwijl ze de levering van goederen en diensten overlieten aan anderen. Ze boden hun producten bijvoorbeeld niet zelf aan op de markt maar lieten het door een marktschipper naar de stad brengen en daar door een zogenaamde 'makelaar' voor een zo hoog mogelijke prijs verkopen.¹⁵⁴

Niet alleen de bedrijfsvoering, ook het karakter van de landbouwsector veranderde sterk. In Cromstrijen was lange tijd de veeteelt uitermate belangrijk. Numansdorp verkreeg zelfs in 1711 een octrooi van de Staten van Holland tot het houden van een jaarlijkse paardenmarkt. Daarnaast hield men in de zomermaanden wekelijks een beestenmarkt.¹⁵⁵ In de jaren veertig werd de Republiek getroffen door een veepest, waardoor de Numansdorpsse weekmarkt verviel en toen er in 1769 weer een epidemie uitbrak, was het ook gedaan met de veeteelt. Binnen een jaar stierven in Cromstrijen maar liefst 1511 beesten, bijna driekwart van de totale veestapel.¹⁵⁶ Veel boeren stapten over op de aardappel- en graanverbouw. Tegen het einde van de eeuw werden jaarlijks enorme hoeveelheden aardappelen verscheept, onder andere naar Amsterdam, de Langstraat en verder.¹⁵⁷

Hoewel de ambachtsheerlijkheid aan het water lag, verdiende slechts een enkeling zijn brood met de visvangst of monsterde aan bij de koopvaardij of de VOC. 'Nergens vind men minder lust tot de Zeevaart, dan in den Hoeksche Waart, nergens weet men minder van visscheryen, dan in den Hoekschen Waart', aldus de dichter, schrijver en lector in de natuurlijke historie Johannes le Francq van Berkhey in 1776. Een schip van de Oostindische Compagnie dat begin achttiende eeuw uitvoer onder de naam 'Kromstrijen', was welhaast de meest tastbare aanwezigheid van de heerlijkheid op zee.¹⁵⁸ Toch was dat wel eens anders geweest. Tot 1650 vormde de visserij in de omgeving van Dordrecht nog een belangrijke bedrijfstak. Na die tijd daalden de opbrengsten echter enorm. Door de vele bedijkingen nam het aantal visgronden af. Daarnaast hadden de vissers te kampen met verzilting en verzanding. In de achttiende eeuw ging het in de Republiek steeds slechter met de visvangst.¹⁵⁹ Ook in Cromstrijen waar in 1777 de pachter van één van de zalmsteken de huur niet meer kon betalen.¹⁶⁰ In de jaren daarna wisten de ambachtsheren verschillende stukken viswater niet te verpachten. De visserij bleek niet rendabel meer.

1.8. Bestuurders in de polder

We kennen nu de dorpen en hun bewoners. Maar wat valt er te zeggen over het bestuur van de ambachtsheerlijkheid? We kunnen hier volstaan met een korte schets, aangezien de bestuurders en hun bezigheden het hoofdthema vormen van dit boek en de details hierover dus volgen. Cromstrijen kende nogal wat ambtenaren. Die term is wat problematisch, aangezien 'ambtenaar' in de vroegmoderne tijd een ruimere betekenis had dan tegenwoordig. Men gebruikte het woord voor iedereen die een ambt of 'officie' bekleedde. Daarbij maakte men vaak een onderscheid tussen politieke of burgerlijke, militaire en kerkelijke ambten.¹⁶¹ Die laatste twee groepen laten we buiten beschouwing. Hier richten we ons alleen op de politieke ambtenaren; zij die een ambt vervulden in het plaatselijke bestuur van Cromstrijen of daar zeer nauw mee verbonden waren. Hiertoe rekenen we niet de personen die slechts na toestemming van de lokale magistraat een bepaald ambt mochten waarnemen.

Te denken valt dan aan marktschippers, schoolmeesters, chirurgijns, kosters, nachtwakers of turftonsters.¹⁶²

De politieke functionarissen vormden een nogal heterogene groep. Vandaar dat de historicus en bestuurskundige A. van Braam hen indeelde in drie categorieën. De leden van de magistraat, de zogenaamde regerende ambtenaren, vormden de eerste laag. Zij waren de eerstverantwoordelijken voor het openbare bestuur. Daarna volgden de burgerambtenaren. Zij voerden gespecialiseerde bestuurstaken uit op basis van een gedelegeerde bevoegdheid. Vaak gebeurde dit in collegeverband. De laatste categorie was die van de beambten of dorpsdienaren. Dit was het hulp- en uitvoerend personeel, toegevoegd aan de magistraat en de overige colleges. Zij waren werkzaam in functies van administratie, controle en verzorging.¹⁶³

De schout en de schepenen waren de belangrijkste regerende ambtenaren van Cromstrijen. Vrijwel direct na de eerste bedijking werden zij aangesteld.¹⁶⁴ Tot het derde kwart van de zeventiende eeuw kende de heerlijkheid slechts één schepencollege of gerecht, gevestigd in Klaaswaal. Daaronder vielen ook de inwoners van het in 1642 gestichte Numansdorp. In 1663 besloten de ambachtsheren de jurisdictie echter te splitsen. Beide dorpen kreeg nu een eigen gerecht, bestaand uit zeven schepenen.¹⁶⁵ Het schoutambt bleef wel ongedeeld.

De schout was verantwoordelijk voor de rust en orde. Daarnaast vervulde hij in Cromstrijen nog verschillende andere ambten. Zo was hij, vanaf het eerste kwart van de zeventiende eeuw, rentmeester van de ambachtsheren en in de tweede helft van de achttiende eeuw gaardermeester van de lokale belastingen. Samen met de schepenen vormde de schout de lokale vierschaar. Hier trad hij op als voorzitter en openbaar aanklager. De schepenen wezen het vonnis, waarna de veroordeelde in de meeste gevallen in hoger beroep kon gaan bij de baljuw van het Land van Strijen.

Schout en schepenen in Cromstrijen behandelden niet alleen rechtszaken, maar vormden ook samen de weeskamer. Die registreerde en regelde de verdeling van erfenissen van de wezen en halfwezen, zorgde voor voogdij en hield daarop toezicht. In Hollandse dorpen waar geen afzonderlijke weesman-

nen te vinden waren, kwam het wel vaker voor dat deze verantwoordelijkheid berustte bij de schout en schepenen.¹⁶⁶

Uit de werkzaamheden van de schepenen blijkt nog eens heel goed dat men in de vroegmoderne tijd geen strikte scheiding van de staatsmachten kende. Het merendeel van hun taken lag op het gebied van de wet- en regelgeving en dan vooral op de administratieve uitvoering daarvan. Bijvoorbeeld het toezicht houden op verkopeningen, veilingen en verpachtingen, het registreren van transportakten van onroerende goederen en het opstellen van machtigingen, de zogenaamde akten van procuratie. De omvang van het takenpakket van de schepenen verschilde overigens per heerlijkheid.¹⁶⁷ In Cromstrijen werden de bevoegdheden van de schepenen vooral op het punt van de wetgeving beknot. In de erfpachtsakte was namelijk uitdrukkelijk bepaald dat het maken van keuren en statuten behoorde tot de rechten van de ambachtsheren.¹⁶⁸ Weliswaar mochten de schout en schepenen, volgens een overeenkomst uit 1581, altijd ordonnanties maken die ten nutte waren van de heerlijkheid. In de praktijk zien we echter dat veel wetten werden uitgevaardigd door of in opdracht van de ambachtsheren. Die gingen ook over talloze andere zaken, zoals het geven van toestemming om een huis te bouwen of het verlenen van een zogenaamde 'akte van admmissie', een vergunning om een bepaald beroep te mogen uitoefenen. Hieronder vielen bijvoorbeeld de functies van veer- en marktschipper, notaris, chirurgijn, vroedvrouw of schoolmeester.¹⁶⁹

Sommige Hollandse dorpen hadden, naast een schepenbank, ook nog een vroedschap. Dit bestuursorgaan, dat grote overeenkomsten vertoonde met de vroedschappen in de steden, bestond vaak uit oud-schepenen. We komen dit college, waarvan de werkzaamheden per plaats weer sterk konden verschillen, in Cromstrijen en de omliggende ambachten echter niet tegen.¹⁷⁰

De schout en schepenen vormden dus de kern van het dorpsbestuur. Klaaswaal en Numansdorp kenden echter nog een regerende ambtenaar: de buurmeester, later aangeduid als burgemeester.¹⁷¹ In de Cromstrijense bronnen komt deze functionaris weinig voor. Volgens de oudste keur was hij onder andere betrokken bij het schouwen van de straten, de inspec-

tie van de haardsteden en de ijk van maten en gewichten. Hij was, met andere woorden, een soort toezichhouder. In andere dorpen had de burgemeester, ook wel aangeduid als ambachtsbewaarder, vaak een aandeel in het beheer van de dorpsfinanciën, wat we ook kennen uit de stedelijke situatie.¹⁷²

Temidden van de regerende ambtenaren vormden de polderbestuurders een merkwaardige groep. De dijkgraven, heemraden en penningmeesters – die soms tegelijk het schepenambt vervulden – in de Cromstrijense polders hadden heel duidelijk hun eigen takenpakket. Ze waren verantwoordelijk voor de dijken, sluizen en watergangen in de polders. Ze hadden de bevoegdheid om op hun eigen beleidsterrein keuren uit te vaardigen. Ze legden verantwoording af aan de ambachtsheren en ingelanden van de polder en functioneerden als zodanig niet onder maar naast het eigenlijke dorpsbestuur.¹⁷³

De burgerambtenaren vormden de tweede categorie bestuurders. Hiertoe behoorden allereerst de kerkmeesters. Zij vormden het dagelijks bestuur van de parochie, een zelfstandig lichaam dat we niet gelijk kunnen stellen met de burgerlijke gemeente: het dorp of het ambacht. Sommige parochies strekten zich zelfs uit over meerdere ambachten. De kerkmeesters beheerden, voor de reformatie, de vermogenscomplexen, de inkomsten en uitgaven van de parochie. Met de hervorming verloren zij verschillende taken en bleven ze slechts verantwoordelijk voor het onderhoud van het kerkgebouw en het begraven van de doden.¹⁷⁴

Ook de Heilige Geest- of armmeesters vervulden taken op het terrein van de parochie. Zowel voor als na de reformatie beheerden zij de zogenaamde Heilige Geestgoederen, waaruit de lokale armen werden onderhouden. De term 'Heilige Geest' was in de Nederlanden algemeen ingeburgerd. Zij herinnerde aan een twaalfde-eeuwse Franse broederschap, die tot doel had de nood van de armen te verlichten. Met de komst van de gereformeerde kerk kregen de Heilige Geestmeesters 'concurrentie'. De nieuwe kerk kende namelijk een eigen armenzorg, de diaconie. In veel dorpen behielden de wereldlijke armmeesters echter het monopolie, gesteund door de ambachtsheren of het lokale bestuur.¹⁷⁵ In Cromstrijen ontstond, na verloop van tijd, een vorm van samenwerking waarbij de diaconie zorgde voor de kerkelijke lidmaten en de wereldlijke armenzorg voor

de overige armen. Toch bestond lange tijd wel een verschil tussen beide armenzorgen. De diaconale zorg werd plaatselijk geregeld. De wereldlijke armenzorg bleef echter tot ver in de achttiende eeuw in handen van één armmeester, die de verantwoordelijkheid droeg voor alle armen in de heerlijkheid. Pas in 1748 besloten de ambachtsheren uit praktische overwegingen tot een splitsing. Vanaf dat moment kreeg zowel Klaaswaal als Numansdorp een eigen armmeester en een aparte armenkas.¹⁷⁶

De beambten of dorpsdienaren vormden de derde categorie politieke functionarissen. Zij ondersteunden de lokale bestuurders. Eigenlijk was dit een beetje een merkwaardige groep. Soms evenaarde een beambte qua status de regerende ambtenaren. Dat gold vooral voor de secretaris. Net als de schout mocht hij de gehele ambachtsherenlijkheid tot zijn werkterrein rekenen. Tijdens rechte dagen trad hij op als griffier. Verder had hij tal van administratieve taken, waaronder het opstellen van allerlei akten en de registratie van verkochte goederen bij veilingen. Ook notuleerde hij, vanaf het begin van de zeventiende eeuw, de vergaderingen van de ambachtsheren.¹⁷⁷ In Cromstrijen vervulde de secretaris ook het notarisschap. In andere plaatsen zien we ook regelmatig een combinatie met de functie van schout.

Werkzaamheden van meer huishoudelijke aard werden verricht door de gerechtsbode. Zowel Klaaswaal als Numansdorp had een eigen bode. Hij verleende onder andere hand- en spandiensten tijdens de vergaderingen, dagvaardde personen die voor het gerecht moesten verschijnen en zorgde voor het aflezen van keuren en regels. Daarnaast diende hij als sluiswachter en 'schutter', ofwel opbrenger van verdwaald of wederrechtelijk grazend vee in de polders.¹⁷⁸

Het politieke bestuur in Klaaswaal en Numansdorp vertoonde overeenkomsten en verschillen met andere dorpen op het platteland. De hoofdstructuur week niet veel af. Daarentegen was de totale omvang van het bestuur zeker in de zeventiende eeuw nog bijzonder gering en verschilde het takenpakket op onderdelen. Het laat zien dat er op het West-Nederlandse platteland weliswaar veel oude costumen golden maar veel minder formele gewoonten waren als het ging over de inrichting van het lokale bestuur. Ook wat dat betreft kunnen we met recht spreken van een veelvormig bestuur.